

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

№ 1 1991

В. С. Коваль

ДОВКОЛА РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1939 року

Київ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

№ 1 1991

В. С. Коваль

**ДОВКОЛА РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ
ВІЙНИ 1939 року**

Київ

Коваль Віктор Савич - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України АН УРСР.

Автори вміщених матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: С.В.Кульчицький (головний редактор), В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, В.М.Данилснко, В.С.Коваль, О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, О.П.Толочко (відповідальний секретар), І.С.Хміль.

Літературний редактор В.В.Стехун.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

© Коваль В.С., 1991.

I. Невідома війна

До численних "білих", а повніше сказати - темних плям минулого, про які ми нічого не знаємо, належить воєнна сторона вступу Червоної Армії на територію Польщі у вересні 1939 р. У радянській пропаганді та історіографії ця подія отримала назву визвольного походу Червоної Армії на Західну Україну та Західну Білорусію. Зарубіжні історики звуть її окупацією, подеколи - радянсько-польською війною 1939 р., але нічого про неї не пишуть.

Польський історик Кароль Лішевський написав книжку "Польсько-радянська війна 1939 р.". Авторську передмову до неї датовано січнем 1986 р. й позначено: "Лондон". Дату випуску самої книги не вказано. В уривку тексту, що його читач знайде у додатку, названо польське видавництво в Англії. Але саме та книжка, що спонукала до цієї розвідки, явно є ксерокопією. Цей недатований передрук випустило видавництво "Jestem polakiem" /"Я є поляк"/, утворене рухом Народне відродження Польщі, - у самій Польщі й тими її суспільними силами, що у 80-х рр. перебували в опозиції до військового режиму, а зараз стоять при владі.

З огляду літератури у вступі можна зробити висновок, що книжка Лішевського є першою узагальнюючою працею на висвітлювану тему. Тим важливішим є її високий професійний рівень. За винятком радянських архівів, йому недоступних, автор використав усі можливі джерела - польські документи, спогади учасників подій, наявні публікації, в тому числі радянські. Наслідком його зусиль стало дослідження, що дав ясне уявлення про перебіг воєнних подій з польського погляду.

Звісно, рішень сталінського політбюро, оперативних планів радянського командування, документів політорганів, розвідки й контррозвідки Червоної Армії автор не мав. Тому загальна картина вийшла звуженою та спрощеною. Такі є взагалі, усі описи воєнних дій, в яких брали участь радянські війська. Радянське керівництво завжди прагнуло якомога більше тримати у таємниці від власного народу. Лише з настанням гласності становище в суспільстві потроху почало змінюватися. Проте навіть найстаріші воєнні документи усе ще залишаються таємними, хоч вони давно вже не мають будь-якого оборонного значення.

Читач матиме далі змогу ознайомитися із стислим викладом книжки, що його Лішевський подає у "Підсумках", Ми ж наведемо тут зміст його праці. Це дасть загальне уявлення про картину подій тієї короткої війни в цілому.

Розділ I - відтинок "Північ" (воєводства Віленське, Новогрудське, Білостоцьке): бій у Дисні, бої полку "Глибоке" корпусу оборони прикордонної /КОП/; становище у Вільнюсі, бої полків "Вілейка" та "Вільно"; становище у Новогрудці, оборона Гродна, марш бригади полк. Гельдут-Тарнасевича через Гродно вздовж литовського кордону, битва під Кодзівцями, антирадянська партизанка.

Розділ II - відтинок "Центр" (воєводства Поліське, Люблінське, північна частина Волинського): бої групи генерала Рюккемана; бої групи генерала Клеберга; бої 3-го піхотного полку КОП; бої групи підполковника Табачинського; демобілізація, капітуляція та бої у районах Володимир-Волинського та Ковеля; польське підпілля; бої групи полковника Зеленєвського; похід за кордон групи генерала Волковицького; бої бронепоезда "Бартош Гловацький".

Розділ III - відтинок "Південь" (південна частина Волинського, Тернопільське, Станіславське, Львівське воєводства); бої польської авіації; становище у південній Волині та на північному Поділлі; бої полку КОП "Поділля"; становище у Станіславі та евакуація війська до Угорщини; становище у Львові; бої "групи генерала Андерса; сутички польських та радянських бронечастин; бої на відтинку "Південь" у радянських зведеннях.

Стор.191-274 книжки Лішевського займають документальні додатки - вісім рапортів, звітів, спогадів учасників подій.

2. Львів, вересень 1939 р.

Спинимось, за матеріалами Лішевського, на подіях у Львові. Про долю головного міста Західної України у той час ми майже нічого не знаємо. У західній літературі подибуємо твердження, що Львів були зайняли німецькі війська, які згодом передали місто радянській стороні.

Було не так. Німецькі війська, пише Лішевський, підійшли до Львова 12 вересня. Вони блокували місто з різних сторін. Німецька авіація бомбардувала Львів, щодень гинуло пересічно триста його жителів. Проте спроб здобути місто у бою гітлерівці не робили. То

була звичайна тактика німецького командування від Варшави до Бреста й Ленінграда. Без крайньої потреби воно воліло не витратити свою живу силу, штурмуючи міста. Гітлерівці вичікували, доки оточений гарнізон капітулює, витративши боєприпаси й харчі. Через це Варшава, до якої німецькі танкові колоші прорвалися ще 8 вересня, трималася в оточенні до 27-го.

Під Львовом німці теж діяли спроквола - лише 19 вересня вони перерізали останню залізницю, яка ще зв'язувала місто із зовнішнім світом. Того ж дня німецькі літаки скинули на місто листівку із зверненням свого командування:

"До мешканців Львова!

Польський уряд втік за кордон. Польську армію повністю розбито, так само як і ваші війська коло Яворова та Янова. Росіяни, будучи у злагоді з німцями, перетнули кордон і подають руку німецькому війську.

Львів повністю оточено! Будь-який опір є безглуздий! /.../".

У листівках ставилася вимога до командування львівського гарнізону: о 12 годині дня 20 вересня польські парламентарі повинні прибути у розташування німецьких військ, щоб домовитися про порядок капітуляції; Львів має бути зданий німецькому командуванню о 10.00 21 вересня (с.159).

Проте гарнізон лагодився відбиватися. На вулицях Львова з'явилися солдати з сумками через плече. У сумках були пляшки з бензином проти танків. То генерал Янушайтіс, який побував в Іспанії під час громадянської війни, запозичив бачений ним у республіканців новий метод боротьби з німецькими танками й підготував роту "львівських бензинарів".

* * *

Але до бою з німцями не dospіло. Того ж таки 19 вересня під Львовом з'явилися радянські війська. Від них прибули парламентарі. Вони передали начальникові польського гарнізону генералові Лангнеру запрошення від радянського командувача на переговори. Лангнер відрядив замість себе майора Берке. Змісту його переговорів з радянською стороною, якщо такі переговори були, Лішевський не наводить, але неважко й здогадатися - йшлося знову-таки про капітуляцію, про здачу міста й війська, але на цей раз вже радянському командуванню.

На такий випадок генерал Лангнер мав подобу інструкції. Вона

надійшла у вигляді "загальної директиви" головнокомандувача маршала Ридз-Смігли з самого півдня Польщі. У зв'язку з швидким просуванням німецьких військ до Варшави польський уряд 6 вересня переїхав до Любліна, прямуючи на Львів. Проте, у зв'язку із катастрофічним розвитком воєнних подій і уряд, і головне командування у своїх поїздах попрямували до румунського кордону й стояли під Коломиєю. Звідти Ридз-Смігли ввечері 17 вересня розіслав по військах, з яким це мав зв'язок, таку директиву:

"Совети вдерлися. Наказую загальний відхід на Румунію та Угорщину найкоротшими шляхами. З більшовиками у бій не вступати, хіба в разі нападу з їхнього боку або спроби роззброєння наших частин. Завдання Варшави та міст, котрі мали боронити себе від німців, - без змін. [Командири у містах] до котрих підійшли Совети, повинні провести з ними переговори з метою відходу з гарнізонів до Румунії або Угорщини" /32/.

У Львові цей наказ було одержано, як пише Лішевський, "вночі", але додає, що невідомо - про яку ніч йдеться, проти 19-го чи 20 вересня, бо збереглася лише непевна інформація.

День 19 вересня був напружений. До гарнізону Львова з Бжуховичів через розташування німецьких військ проривалися польські частини під командуванням генерала Сосиковського. Назустріч їм завдавали удар п'ять батальйонів львівського гарнізону, які у бою на якийсь час захопили Збійськ. Подолати остаточно німецьку оборону не вдалося. Генерал Сосиковський, якому з тилу довелося ще відбиватися від німецької 7-ї танкової дивізії, спромігся одірватися від ворога й пробитися до Угорщини.

Відбивши вилазку гарнізону, німці Львів не заатакували. Наступного дня, 20 вересня, польські спостерігачі зафіксували на німецькому боці якийсь дивний рух. Лише надвечір стало ясно, що німці відходять. Над Львовом того дня вперше з'явилися радянські літаки.

Штаб 35-ї дивізії у Львові розіслав по своїх частинах наказ готуватися до нічного прориву на захід, до Угорщини. Автор наводить спогади учасника тих подій, підполковника Соколовського, про те, як ці приготування було припинено категоричною заборонаю генерала Лангнера. З цього приводу Лішевський пише: "Слід зауважити, що генерал Лангнер припустився тут порушення "загальної директиви" Ридз-Смігли" (с. 161).

Неважко зрозуміти, що заборона прориватися була зумовлена

переконанням, а може й інформацією генерала Лангнера, що німецькі позиції вже зайняті радянськими військами, і прагненням уникнути сутичок з ними, які могли зірвати переговори про більш вигідні умови неминучої капітуляції.

У ніч проти 21-го на околиця Львова посунули радянські танки. Ка їх шляху стояла батарея 40-мм гармат 33-го полку легкої артилерії. Зав'язалася перестрілка, в ході якої, пише Лішевський, було розбито одну гармату, а з радянського боку підбито один танк. Після того танки відійшли з міста.

Вдень 21-го було тихо. Ввечері того дня генерал Лангнер скликав військову раду. Він повідомив, що їздив до радянського командування. Окреслив ситуацію: Львів оточено радянськими військами. Від Львова аж до Злочева радянські танки стоять впритул, величезною колоною. Більшовики не прийшли з мирними намірами. Вони діють у змові з Гітлером. Становище безнадійне. Уряд, президент держави та головнокомандувач уже за кордоном. Триматися далі нема сенсу. Це загрожує місту зруйнуванням. Тому провадяться переговори про капітуляцію.

3. Капітуляція

22 вересня у Винниках, під Львовом, було підписано угоду про капітуляцію львівського гарнізону та здачу міста. З польського боку її підписали генерал Лангнер та полковник Раковський. З боку радянського командування, говориться у книзі, - два комбриги, два полковники та один політрук. Їхні прізвища Лішевський не подає.

Молодші офіцери, що не могли витримати розпачу капітуляції, ладні були збунтуватися. Один з них, капітан Ружицький, з револьвером у руці вдерся до кабінету генерала Лангнера. Його ледве заспокоїли. Окремі групи офіцерів та унтерів, порушуючи умови капітуляції, не бажали здавати свою зброю, зав'язували перестрілку з радянськими військами, що 22 вступали у Львів.

Дата заслугоує на увагу. Газета "Правда" того дня повідомила: Львів було визволено 20 вересня. Ми не бачимо підстав не вірити тут польському історикові - у нього все по днях розписано. Ще одна деталь, пов'язана з датуванням, - момент виїзду польського уряду за межі країни. У радянських публікаціях підкреслювалося, що Червона Армія вступила на територію Західної України після того, як польський уряд покинув свою країну. Насправді було навпаки: польський уряд та головне командування переїхали у Румунію

вночі 18 вересня, майже через добу після переходу Червоної Армії через кордон. Правильну дату - 18 вересня - було наведено лише автором даної розвідки (див. Коваль В.С. Возз'єднання західноукраїнських, земель та міжнародні відносини. 1939-1941. - К., Наукова думка, 1979. - С.65).

Лішевський цитує статтю 8 акту про капітуляцію львівського гарнізону. Вона фіксувала таку умову: "офіцерам польських військ гарантуються особиста свобода та недоторканість особистого майна", "переїзди на територію інших держав" (с.163). Незважаючи на це зобов'язання радянської сторони, полонених польській офіцерів було підло і жорстоко обдурено. За старим більшовицьким звичаєм, усіх їх було розстріляно. Злочинні розправи з полоненими червоні комісари залюбки влаштовували ще у громадянську війну. "Класова мораль" виправдовувала будь-які злочини. Тисячі польських офіцерів було розстріляно у квітні - травні 1940 р. у Катинському лісі під Смоленськом, під Харковом, в інших місцях. Випадково залишилися жити з їх числа лише одиниці, що з якихось причин були відокремлені від основної маси, як от майбутній прем'єр Ізраїлю Менахем Бегін, що був підхорунжим /молодшим лейтенантом/ польської армії і вже полоненім потрапив у гулагівський табір, на Колиму, и чудом уцілів завдяки такому "щастю".

* * *

Лішевський критикує Ридз-Смігли за те, що його загальна директива після вступу радянських військ на територію Польщі залишила у безпорадності польські частини, розташовані надто далеко від Румунії та Угорщини. Головна ж критика цього та деяких інших польських авторів, яких він називає й цитує, полягає в тому, що директиву головкома можна було трактувати як і дозвіл без бою здаватися у полон радянським військам, що здебільшого й сталося. Такі дії польських командирів, зокрема генерала Лангнера, котрий без бою здав Львів разом з гарнізоном радянському командуванню, Лішевський називає зрадницьким. Він визнає, що будь-який опір з їхнього боку був безнадійний, але вважає, що Польща виглядала б значно ліпше перед усім світом, коли б її війська усюди билися до останнього..

Таке політизоване моралізування за рахунок військових здається нам недоречним. Лішевський пише, що сам польський уряд утримався від оголошення війни Радянському Союзові після вторгнення

військ Червоної Армії на територію Польщі. Додає, що цю пасивність зумовив тиск з боку Англії й Франції. Неодноразово зазначає, що представники радянського командування на численних переговорах про капітуляцію й полон польських військ не забували більш або менш прозоро натякнути, що вони ще можуть зробитися союзниками проти німців. Зрозуміло, саме про це найбільше мріяли тоді командири пошарпаних у боях з вермахтом польських військ, що відкотилися на схід, як би вони не ставилися до Радянського Союзу.

За таких обставин ніхто не має права кидати будь-які докори польським військам, їхнім офіцерам та генералам, за те, що не всі вони поривалися у бій проти нового напасника. Погано озброєні супроти німців, вони стримували ворога, скільки їм стало сили. Воювати ще й на схід? Що це могло дати Польщі, яку вже було розбито?

Польська армія зробила все, що могла. Трагедія Польщі була в тому, що її армія опинилася наодинці з могутнім гітлерівським вермахтом. Але в цьому, певна річ, треба винуватити не армію, а польських політиків, які поставили свою країну та армію у безнадійне становище.

Проте про політичні причини вересневої катастрофи Лішевський не пише нічого.

4. Без політики?

Ленін охоче повторював славнозвісну формулу Клаузе-віца: війна з продовження політики іншими засобами. Обое не помітили, що закон цей поширюється повністю тільки на активну сторону, ініціатора, що розв'язує війну. Для жертви агресії війна може бути наслідком її політики, але зовсім не обов'язково - продовженням. Це дуже важливо, бо ті події, що їх Лішевський описує як польсько-радянську війну 1939 р., аж ніяк не були продовженням передвоєнної польської політики, але стали прямим її наслідком.

З самої лише цієї причини на політиці треба спинитися. Та є ще одна причина, яка робить обмеження чисто військовою стороною справи штучним, надто коли розглядати ті події під українським чи білоруським кутами зору. Для Лішевського вони взагалі не існують. В історіографічному вступі до своєї праці, нагаданий про

таємний протокол до радянсько-німецького пакту, отже, зачепивши політику, він бере у глузливій лапці вираз "визволення братів білорусів та українців", вживаний у 1939 р. радянською пресою, а далі й історіографією, коли вони писали про вступ Червоної Армії на територію Польщі, нагадує читачеві, що йдеться про "території, які вони описують як Західну Білорусь та Західну Україну" /с.10/.

А як же ще називати та описувати ті території?

Із сказаного видно, що на політичних питаннях таки треба спинятися. При тому ми не будемо говорити про білоруські аспекти проблеми - ними мають займатися у Мінську. Зазначило лише, що суть їх тут була, мабуть, одна з українськими. Що нас обходить в даному разі - це доля Галичини та Волині, двох найбільшій західних частин усього окресу території, з давніх давен залюдненої українським народом, тобто України.

З погляду політики, польсько-радянські стосунки у вересневих подіях 1939 р. не вичерпують усіх діючих та зацікавлених сторін. Говорити треба найперше про Польщу, Німеччину, Радянський Союз, Україну. Далі слід було б назвати ще цілий ряд малих та великих держав, заторкуваних проблемою соборності України, бо саме в ній для нас суть справи. Проте ми обмежимося, тільки тим вузлом, що для одних розв'язувався, а для других зав'язувався у Галичині у вересні 1939 р.

Розмову цю ми ведемо зовсім не на те, аби заднім числом ще раз виправдати сталінський напад на Польщу у змові з Гітлером. Так трактує 15-денну війну Радянського Союзу проти Польщі Лішевський, і тут ми з ним абсолютно згодні. Після висновків комісії, створеної у 1989 р. Першим з'їздом народних депутатів СРСР для розгляду питання про радянсько-німецький пакт 1939 р., про це годі сперечатися навіть завзятим сталіністам.

Ми не маємо наміру полемізувати з автором книжки про польсько-радянську війну 1939 р. Мета наша зовсім інша - показати братам-ляхам, як колись казав Шевченко, що саме зажерливі загарбницькі задуми щодо України з боку тодішніх польських лідерів призвели їх до цілковитого політичного запаморочення, а Польщу - до вересневої катастрофи. Вони зумовили перебіг радянсько-польської війни 1939 р., та й саму ту війну.

5. Політика: Гітлер, Ріббентроп, Бек і Україна

24 жовтня 1938 р. нацистський міністр закордонних справ Ріббентроп вперше заявив, що Польща повинна дати згоду на возз'єднання Данціга /Гданська/ з Німеччиною. У Варшаві були цим стривожені, проте не зрозуміли, що Гітлер розпочав маневр, який мав на меті виправдовувати згодом його напад на Польщу. Та й нацисти ще діяли дуже обережно.

5 січня 1939 р. Гітлер приймав у Берхтесгадені польського міністра закордонних справ Бека. У протоколі бесіди записано:

"На початку бесіди полковник Бек підкреслив той факт, що німецько-польські відносини цілком і повністю витримали іспити вересневої кризи". Мовилося про Мюнхен, ставлення до Чехословаччини, до якої Польща мала власні територіальні претензії. Що ж до німецько-польських відносин, то за винятком Данціга, вони видилися польському міністрові безхмарними.

Гітлер підкріпив цю ілюзію. "Фюрер відповів, що з метою усунення існуючих труднощів необхідно з самого початку звернутися до головної тенденції у німецько-польських відносинах". "За всіх умов Німеччина буде зацікавлена у збереженні сильної національної Польщі... З чисто військового погляду наявність сильної польської армії знімає з Німеччини значне навантаження; дивізії, що їх Польща змушена тримати на російському кордоні, звільняють Німеччину від відповідних додаткових воєнних витрат".

Щодо України Гітлер запропонував Польщі повну свободу рук: "Фюрер вказав, що у світовій пресі Німеччині намагаються приписати якісь наміри щодо України, й заявив, ще в цьому відношенні Польща жодною мірою не повинна побоюватися Німеччини. Німеччина не має жодних інтересів по той бік Карпат, і їй байдуже, що там роблять країни, зацікавлені в тих областях".

Під "тими областями" малася на увазі Карпатська Україна, під "країнами" - Польща та Угорщина.

Гітлер запевнив Бека, що "у питанні про Данціг польська сторона не буде поставлена перед доконаним фактом". Насправді, коли настав час, Гітлер окупував Данціг в один день з нападом на Польщу. Такої загрози польський міністр закордонних справ не бачив, тому він запевнив Гітлера, що "Польща не виявляє такої нервозності щодо зміцнення своєї безпеки, як, наприклад, Франція, й не надає

будь-якого значення так званий "системам безпеки".

* * *

Та ж оманлива для поляків гармонія інтересів панувала й під час зустрічі Бека з гітлерівським міністром закордонних справ Ріббентропом 6 січня.

"Я, - записав Ріббентроп, - запевнив Бека у тому, що ми зацікавлені у радянській Україні лише остільки, оскільки ми усюди, де тільки можемо, чинили росіянам шкоду, так само, як і вони нам, тому, природно, ми підтримували постійні контакти з російською Україною. Ніколи ми не мали будь-яких справ з польськими українцями, навпаки, уникали цього якнайсуворіше. Адже фюрер уже виклав нашу негативну позицію щодо Великої України".

Кажучи про "російську Україну", Ріббентроп мав на думці українських емігрантів з Наддніпрянщини та Східної України. Що стосується "Великої України", то цю назву носив розписуваний зарубіжною пресою задум відриву України від СРСР та об'єднання з нею усіх населених українцями територій різних сусідніх держав. Варшавське керівництво вкрай негативно ставилося до цієї ідеї, боючись, що гітлерівське керівництво сприятиме відриву українських земель від Польщі.

Нацисти, які вже взяли курс на війну проти Польщі, могли обіцяти їй що завгодно. Крім того, як ми ще побачило далі, для них відмова від вигаданої ними ж "Великої України" взагалі була нічого не варта. Разом з тим вони добре знали, що у відносинах з варшавськими політиками розмови про польську владу над Україною були свого роду наркотиком, який позбавляв їх усякого здорового глузду. Нацисти користувалися цим без обмежень.

"Сказав Бекові, - записував далі хід бесіди Ріббентроп, - що, як мені здається, в разі більш широкого врегулювання усіх проблем між Польщею й нами, можна було б повністю домовитися, щоб розглядати українське питання як привілей Польщі й усіяко підтримувати її при розгляді цього питання. Це знов-таки має передумовою дедалі більш відкрито антиросійську позицію Польщі, інакше навряд чи можуть бути спільні інтереси".

До цього польські керівники були завжди напоготові. Бек позитивно відгукнувся на Ріббентропову пропозицію про приєднання Польщі у майбутньому до антикомінтернівського пакту. Насправді гітлерівці ніякого союзу з Польщею не бажали. Це зв'язувало б

їхні агресивні дії проти самої Польщі. Подібними пропозиціями вони лише маскували суть своєї політики. Реакція Бека була саме такою, якої бажали у Берліні. Вона свідчила, що у Варшаві не розуміють загрози, яка нависала над Польщею з боку Німеччини, що польські лідери не підуть на співробітництво з Радянським Союзом проти Німеччини, навіть коли почнуть розуміти загрозу нападу з її боку.

Засліплені своїм антирадянством та загарбницькими задумами щодо України, варшавські політики нездатні були зрозуміти, що будь-який союз з ними був неможливий для Гітлера, незрівнянно могутнішого імперіалістичного хижака, що планував поглинення й знищення самої Польщі. Ріббентроп явно тішився ситуацією:

"Я запитав Бека, чи не відмовилися вони від честолюбних прагнень маршала Пілсудського в цьому напрямку, тобто від претензій на Україну. На це він, посміхаючись, відповів мені, що вони вже були в самому Києві, ці прагнення, безсумнівно, усе ще живуть і сьогодні".

* * *

У стані ейфорії Бек не надав належного значення тому, що було зафіксовано у Ріббентроповому записі так: "На закінчення бесіди я висловив панові Веку протест проти поведження з нашими німецькими нацменшостями".

Водних ексцесів щодо німців у Польщі не було. Навіть тоді, коли нацистські агенти, за вказівками з Берліну, намагалися загострити становище напередодні гітлерівського нападу 1 вересня 1939 р. Тим не менш, з початку того року гітлерівці щоразу висловлювали Варшаві протест з приводу долі німців у Польщі. Поляки там протестам особливого значення не надавали, вважаючи їх якимсь прикрим непорозумінням. Та в Берліні уса дуже ретельно реєструвалося. Коли ж настав момент істини, й Німеччина завдала удар, то Гітлер виголосив довгий реєстр протестів з приводу вигаданих польських насильств та звірств, котрі начебто й змусили Німеччину вдатися до зброї.

25 січня 1939 р. Бек знову відвідав Берлін - гітлерівці посилювали тиск у питанні про Данціг. Відбулася нова бесіда з цього приводу з Ріббентропом.

"Потім, - записав Ріббентроп, - я не раз говорив з полковником Беком про політику Польщі та Німеччини щодо Радянського Союзу й у цьому зв'язку також з питання про Велику Україну; я знову

запропонував співпрацю ніж Польщею та Німеччиною у цій царині.

Паи Бок не приховував, що Польща претендує на Радянську Україну й на вихід до Чорного моря; він тут же вказав на загрози, що їх, на думку польської сторони, нібито потягне за собою для Польщі договір з Німеччиною, спрямований проти Радянського Союзу". Далі польський міністр висловив думку, що "Радянський Союз... розвалиться внаслідок внутрішнього розкладу".

"У бесіді з Беком я знову висловив протест з приводу поведження з нашою німецькою меншістю", - записав під кінець Ріббентроп. Й знову Бек не надав належної уваги цьому протестові, не усвідомлюючи справжнього сенсу тієї гри, що її провадили у Берліні.

Аж до самого гітлерівського нападу на Польщу у Варшаві були переконані: єдиним предметом розходжень з Німеччиною є питання про Данціг, варто Польщі тут поступилися й лише побажати, як Гітлер укладе з нею союз проти СРСР і в будь-який зручний для неї момент сприятиме антирадянській війні та розширенню Польщі до Чорного моря через загарбання Радянської України.

6. Політика: "українська карта" Гітлера

Українську карту Гітлер розігрував не лише з Польщею. З приходу нацистів до влади, у січні 1933 р., українське питання посідало одне з чільних місць у політиці Німеччини. Причому попервах, коли гітлерівський третій рейх ще був дуже слабкий, нацисти навіть прикидалися готовими за певну винагороду прислужитися до опанування України якоюсь іншою імперіалістичною державою. Ця спекуляція антирадянськими задумами допомагала їм приспати підозри західних держав і без перешкод здійснювати переозброєння Німеччини.

Як повідомляли газети, уже в перші дні нацистської влади новий голова рейхстагу Г.Герінг запропонував послові Франції німецьку допомогу "з метою відірвати Україну від СРСР, якщо Франція, з свого боку, подасть Німеччині допомогу у питанні Польського коридору".

Такі обіцянки нацисти роздавали "усім, хто міг, на їхню думку, спійматися на "українську принаду", навіть Італії. На початку березня 1933 р. в Локарно відбулася зустріч шефа зовнішньої політич-

ного бюро нацистської партії А.Розенберга з представниками фашистського уряду Італії. Від імені Гітлера Розенберг пропонував Італії всебічну співпрацю та спільні дії проти Радянського Союзу - наступ на Україну та Кавказ. Наслідком запевняв Розенберг, буде забезпечення Італії українським хлібом. Йшлося про самостійну Україну, котра матиме спільний кордон з Німеччиною..

Це означало, що гітлерівці плекають задум ліквідувати Польщу. Проте самій Польщі вони вже тоді робили аванси за рахунок України. У травні 1933 р. світову пресу обійшло повідомлення, що під час інших переговорів, на цей раз у Лондоні, той же Розенберг обіцяв Польщі Україну як компенсацію за відмову від "польського коридору" між основною німецькою територією та Східною Пруссією на користь "третього рейху".

Та основним мотивом нацистської пропаганди в українському питанні була самостійна Україна, з якою Німеччина матиме дружні стосунки. Як завжди, запевнення гітлерівців мали подвійне дно. В даному разі це не важко встановити. У книзі "Майбутній шлях німецької зовнішньої політики", виданої у 1927 р., Розенберг писав: "У видимому майбутньому створення південної держави, самостійної України., стане фактом". А в іншому місці тієї ж книги, між іншим, говорилося: "Ми знаємо, що багато питань зовнішньої політики не можна обговорювати відкрито. Багато що повинно розглядатися як проміжне рішення. Метою часто проголошується те, що є тільки засобом". Таким проміжним засобом для нацистів було створення самостійної України, а остаточного метою - її підкорення. Вирішальне значення мав відрив України від інших радянських народів, насамперед від російського. Далі було б вже не важко підкорити Україну німецькому впливові.

У серпні 1933р. на сторінках журналу "Фольк унд рейх", офіційного нацистського органу расистської пропаганди, було вміщено статтю з українського питання. Стаття належала перу А.Шмідта, одного з старих пангерманістів. Повторюючи висуну у ще П.Рорбахом тезу, що "Україна являє собою центральну проблему в Європі", Шмідт писав: ".Доти, поки 40-мільйонний український народ не утворить власної держави, доти Східна Європа не матиме спокою".!

Нацистам потрібна була така українська держава, яка пасувала б їх загарбницьким інтересам. При цьому деякі нацисти не лише мріяли, про підкорення України та інших територій Східної Європи, а й про використання її населення у своїй "боротьбі проти російсь-

кого народу, в якому вони вбачали головну перешкоду для здійснення своїх планів. Той же Шмідт писав далі: "Якщо вважати правильною концепцію про те, що розпад велетенської царської імперії є вигідним для Німеччини, то треба послідовно довести цю думку до кінця й розбити Східну Європу на етнографічні частини... За такого переділу Східної Європи 12 мільйонів поляків та 40 мільйонів українців протистояли б 100 мільйонам великоросів".

* * *

З такими розрахунками й була пов'язана ідея "Великої України", що її нацисти згадували у викладених вище переговорах з польським міністром закордонних справ Бекком. Ця ідея передбачала об'єднання у межах однієї незалежної держави усіх українських земель, що належали СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччині. Формально незалежна, "Велика Україна" насправді мала б стати васалом гітлерівської Німеччини.

Підкреслимо: ніякого реального вмісту ця ідея не мала. У німецькій політиці, як свідчать таємні дипломатичні документи нацистів, не було місця для будь-якої самостійної малої чи "Великої України", навіть як васала Німеччини. Зовнішньополітична програма Гітлера передбачала загарбання усіх радянських земель аж до Уралу. Всі ці землі планувалося перетворити на "життєвий простір" для німецької раси, і Україна серед них не виділялося. Гітлер не мав якихось окремих "українських планів" на відміну від політиків кайзерівської Німеччини у першій світовій війні.

Поряд з тим у Берліні були прихильники тих старих планів. Серед нацистської верхівки до їх числа належав А. Розенберг. Саме він підтримував українських політичних емігрантів з України, розраховуючи на те, що вони сприятимуть антирадянській політиці Німеччини. Гітлер зневажливо ставився до таких розрахунків, вважаючи, що за кордону емігранти не можуть мати будь-якого впливу на внутрішнє становище в Україні. Тому не було й сліду будь-якого впливу українських емігрантів на політику Гітлера або якихось його намірів використати їх у майбутньому як німецьких маріонеток на Україні. До того ж, після невдалої поїздки до Лондона, Розенберг втратив своє місце шефа зовнішньополітичного бюро нацистської партії, а разом з тим і будь-який вплив на зовнішню політику нацистської Німеччини.

Всупереч поширеній у літературі думці, не існувало будь-яких окремих "українських планів" Гітлера, хоч Україна займала важливе місце у його загальних антирадянських планах та політиці.

Саме виходячи з своїх загальних антирадянських планів і політики, Гітлер дозволяв Розенбергові культивувати українських, як і всяких інших, націоналістичних емігрантів з СРСР, усіляко намагаючись допекти Сталінові. Тому в нацистській Німеччині знаходили широку підтримку й фінансове сприяння різноманітні інститути та інші установи, що займалися українськими проблемами. З одного боку, вони обслуговували потреби військового відомства, розвідки, різних фірм, а другого - розробляли матеріали для нацистської пропаганди.

Чисто пропагандний характер мала й ідея "Великої України", яка широко обговорювалася у німецькій, а через те й у всій європейській пресі й таким чином служила Гітлерові як додатковий важіль тиску на усі країни, у складі яких були населені українцями території, та засіб маскування безмежно загарбницьких цілей нацистської політики.

Не приховуючи своїх антирадянських задумів, нацисти запевняли уряди капіталістичних країн Європи, ніби вони не мають до них жодних претензій. "Ми вам гарантуємо, - переконував Герінг англійського представника в Берліні у травні 1936 р., - що... ніколи на вас не нападемо. Захопивши Україну, ми раз і назавжди встановимо економічну рівновагу й тям самим не тільки захистимо Європу від більшовизму, а і розв'яжемо всі проблеми, які стоять тепер перед Німеччиною".

* * *

Шалена анти радянська кампанія німецької преси й радіо, які контролювалися й спрямовувалися міністерством пропаганди і, отже, могли виражати лише офіційні погляди, переконувала правителів західних держав в тому, що загарбання радянських земель, насамперед України, цілком задовольнить апетит гітлерівців.

Ось як, наприклад, оцінював європейську ситуацію посол США у Франції В.Булліт наприкінці листопада 1938 р. "Демократичним державам, - казав він польському послові в Америці, - потрібно буде щонайменше ще два роки для повного переозброєння. Можна чекати, що тим часом німецький рейх спрямує свою агресію на Схід. Для демократичних країн було б бажано, щоб там, на Сході, справа дійшла

до воєнного зіткнення ніж Німеччиною та Росією". На Україні, запевняв Булліт, нацисти мають намір за допомогою своєї; націоналістичної агентури "створити незалежну українську державу під егідою Німеччини".

Гітлерові довго вдавалося дурити Захід відносно своїх зовнішньополітичних планів. 29 листопада радянський посол в Лондоні І.М.Майський мав розмову з Г.Вільсоном, економічним радником британського прем'єра. "На моє запитання, як він мислить собі ближчі перспективи в Європі, - повідомляв Майський, - Вільсон відповів, що він не чекає війни у безпосередньому майбутньому, - в усякому разі такої війни, в якій Англії довелося б брати участь. По-перше, Гітлер не хоче великої війни. Гітлер воліє здобувати безкровні перемоги. По-друге, Гітлер узяв зараз, як ближчий етап, лінію удару на схід, у бік України... Він розраховує викликати на Україні великий сепаратистський рух і розіграти цю карту приблизно в тому ж дусі, як було розіграно чехословацьку карту. Знову буде пущено в хід лозунг "самовизначення". У такому плані Гітлер розраховує отримати Україну без великої війни. Я, звичайно, висміяв концепцію Вільсона..."

7 грудня 1938 р. міністр колоній Франції Ж.Мандель повідомив радянського посла у Парижі, що начальник французького генерального штабу генерал М.Гамелен вважає, що "найбільш ймовірним і найближчим об'єктом німецької експансії буде Україна". Такої ж думки дотримувався й сам Мандель. Наступного дня постійний заступник англійського міністра закордонних справ Р.Вансіттарт казав послові Майському, що "в британських урядових колах зараз дуже популярною є концепція, за якою найближчий удар Гітлера буде спрямовано на схід, зокрема проти Радянської України".

Ці переконання особливо поширилися після Мюнхена. "В англійській - і французькій - пресі відразу к після Мюнхена почалося посилене роздмухування чуток та повідомлень про те, що Гітлер тепер піде на схід і що найближчим його об'єктом є Україна. У громадських та політичних колах на всі лади дискутувалися ті ж самі здогадки", - повідомляв з Лондона радянський посол 25 лютого 1939 р.

З самого початку своєї влади в Німеччині гітлерівці зуміли вкоренити у свідомість західних урядів і громадськості тверде переконання, що найпершим об'єктом німецької агресії стане Радян-

ський Союз, а найближчою метою - загарбання України. Це дало їм змогу повністю дезорієнтувати своїх західних супротивників. Не передбачаючи скорої війни, Англія й Франція дозволили Німеччині випередити їх в озброєнні й створенні могутньої воєнної машини. Гітлерівська пропаганда наче засліпила правителів західних держав. Вони не розуміли, що перед східним походом Гітлер муситиме забезпечити собі тил на заході, тобто розгромити Францію. Про це відкрито писалося у гітлерівській "Майн кампф". Короткозорі політики з Лондону й Парижу мало замислюватися над неминучими для них самих наслідками того факту, що на шляху до України перед німецькою армією лежала Польща, тісно зв'язана з Англією та Францією.

* * *

Гітлер цього не забував. Виступаючи перед верхівкою військових, економічних та партійних кіл нацистської Німеччини, 8 березня 1939 р., він казав:

"Видано накази про те, щоб через кілька днів, не пізніше 10 березня, Чехословаччину було окуповано. Після того настане черга Польщі". "Що стосується Угорщини й Румунії, то вони, безумовно, належать до життєво необхідного простору Німеччини. Падіння Польщі та здійснення відповідного тиску, безсумнівно, зроблять їх поступливими".

"Це - план, який буде здійснено до 1940 р. І тоді Німеччина стане непереможною.

У 1940 і 1941 рр. Німеччина раз і назавжди порахується із своїм одвічним ворогом - Францією. Цю країну буде стерто з карти Європи. Англія - стара і квола країна, послаблена демократією. Коли Францію буде переможено, Німеччина легко встановить своє панування над Англією".

Перспектива неминучої війни з Польщею та західними державами змусила Гітлера шукати тимчасового замирення з Радянським Союзом. Тому з початку 1939 р. українська тема повністю зникла з обігу в нацистській Німеччині.

30 січня 1939 р., виступаючи в рейхстазі, Гітлер й словом не прохопився про Україну. Він підкреслено не згадував і про свою ворожість до Радянського Союзу. Натомість нацистський верховод докладно спинився на питанні про повернення колоній, втрачених Німеччиною в першій світовій війні, і заявив, що Німеччина потребує "життєвого простору" в Африці. Заява свідчила, що нацисти

йдуть на загострення стосунків із західними державами і водночас бажають ліквідувати напруження у відносинах з Радянським Союзом.

Як і в стосунках з Польщею це означало, що Гітлер шукатиме тимчасового полагодження справ зі Сталінім шляхом усунення суперечностей в українському питанні.

7. Політика: Гітлер, Сталін – і Україна.

Для Сталіна питання про Україну мало ще більше значення, ніж для дрібних польських імперіалістів. Коли у Варшаві лише тішилися приємними мріями про Київ, то під владою Сталіна Україна була найголовнішим з імперських володінь.

Україна була не лише найбагатшою житницею Європи, а й головною базою індустріалізації та воєнної могутності всієї держави. Незважаючи на стрімкий розвиток радянської індустрії в цілому, Україна незмінно давала понад половину загальносоюзної продукції важкої промисловості. Унікальне поєднання природних багатств – палива, різних руд, найродючішого в світі чорнозему, поміркованого клімату – з численним та працьовитим населенням давно зробило Україну об'єктом зазіхань зажерливих сусідів та особливо пильної сталінської уваги.

За цю увагу великого вождя український народ заплатив мільйонами жертв. З особливою кровожерністю сталінські чекісти винищували українську інтелігенцію. Нацистська брехня про «Велику Україну» обернулася незліченними додатковими арештами і стратами. Пропаганда цієї вигадки стала велетенською провокацією проти України. Вона зумовила особливі енкаведистські звірства проти української інтелігенції, яку Сталін звинувачував у симпатіях до Німеччини, руйнування української культури, шалене посилення русифікаційних заходів.

* * *

Зростання воєнної загрози після Мюнхена несподівано зробило для Сталіна найгострішим з усіх міжнародних питань долю Закарпатської України, що належала тоді Чехословаччині.

Події розгорталися так. 11 жовтня 1938 р., під тиском Німеччини та Угорщини, чехословацький уряд надав широкі автономні права Словаччині та Карпатській Україні. Там утвердилися свої уряди. 2 листопада, за ухвалою так званого міжнародного арбітражу,

що відбувся у Відні, Німеччина та Італія присудили Угорщині південь Словаччини і частішу Карпатської України. Хортистська Угорщина лагодилася окупувати решту українського краю. Проте Гітлер застеріг Угорщину проти здійснення цього наміру.

Було схоже на те, що Німеччина має намір встановити свій протекторат над Карпатською Україною, яка проголосить себе незалежною державою. У пресі навіть висловлювалася думка, що Німеччина сама заволодіє Карпатською Україною й звідти рушить на завоювання Радянської України. Кожній людині із здоровим глуздом було ясно, що це нісенітниця - затиснуте у горах Закарпаття не могло служити плацдармом для наступу сучасної армії. До того ж між краєм та СРСР лежала територія Польщі.

Сталін цими подіями був глибоко стривожений. Він, звичайно добре розумів нереальність якогось наступу із Закарпаття на Україну. Але його лякала можливість виникнення навіть маленької Української держави, яка могла б стати центром сепаратистської пропаганди, спрямованої на УРСР. Тому, не зважаючи заторкнуті вголос тему сепаратизму, він все ж вважав питання про Україну таким важливим, що сам виступив з гострим застереженням.

Для цього було обрано найвищу тоді трибуну. 10 березня 1939 р. відкрився XVIII з'їзд ВКП/б/. У своїй доповіді Сталін приділив Карпатській Україні дуже нервово написаний розділ. Згадки про Карпатську Україну у зарубіжній пресі він зобразив як галасливу пропагандистську кампанію, за якою стояли певні політичні інтереси.

"Характерним є шум, який зчинила англо-французька і північно-американська преса з приводу Радянської України, - говорилося у доповіді. - Діячі цієї преси до хрипоті галасували, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони мають тепер в руках так звану Карпатську Україну, яка налічує близько 700 тисяч населення, що німці не дали, як весною цього року, приєднають

Радянську Україну, що має більш як 30 мільйонів населення, до так званої Карпатської України. Схоже на те, що цей підозрілий шум мав своєю метою підняти лють Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав.

Звичайно, цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до кузьки, тобто до так званої Карпатської України. І коли дійсно є там такі безумці, можна не мати сумніву, що в нашій країні знайдеться необхідна кількість гамівних сорочок для таких божевільних. Але якщо відкинути геть божевільних і звернутися до нормальних людей, то хіба не ясно, що смішно і безглуздо говорити серйозно про приєднання Радянської України до так званої Карпатської України?

Ще більш характерно, що деякі політики і діячі преси Європи і США, втративши терпець в очікуванні "походу на Радянську Україну", самі починають викривати справжню підкладку політики невтручання. Вони прямо говорять і пишуть чорним по білому, що німці жорстоко їх "розчарували", бо замість того, щоб рушити далі на схід, проти Радянського Союзу, вони, бачте, повернули на захід..."

Нічого подібного на Заході тоді не писалося й не говорилося. Та для Сталіна це нічого не значило - адресувався він не до Заходу, а до Гітлера, попереджаючи, що будь-які зазіхання на Радянську Україну встринуть найрішучіший опір.

Але разом з гострим застереженням агресорові Сталін зробив у його бік і несподіваний жест зовсім протилежного характеру. Завдання радянської зовнішньої політики у доповіді Сталіна формулювалося так:

"1. Проводити й надалі політику миру і зміцнення ділових зв'язків з усіма країнами;

2. Додержуватися обережності і не давати втягнути в конфлікт нашу країну провокаторам війни, які звикли загібати жар чужими руками".

Самі по собі проголошені Сталіним принципи були правильні. Та у другому пункті йшлося не про Гітлера, й не тільки тому, що він усе загібав власними руками. Уважним спостерігачам було зрозуміло, що під "усіма країнами" Сталін мав на думці тих, хто доти був традиційним супротивником Радянського Союзу, тобто на-

самперед Німеччину. В іншому місці доповіді Сталін вкрай вороже висловився вже на адресу Англії та Франції: "Кожна подумати, що німцям віддали райони Чехословаччини, як ціну за зобов'язання почати війну з Радянським Союзом..." Документи Мюнхена зовсім не підтверджують цих слів, а вони означали, що Сталін надалі ладен вважати провокаторами війни не Гітлера, а англо-французьких керівників. Уважним спостерігачам відразу стало зрозуміло, що Сталін готовий простягнути руку Гітлерові. Тому його заява породила справжню сенсацію у дипломатичних капах.

Вона ясно вказувала, що після Мюнхена Радянський Союз втратив довіру до західних держав і більш не має наміру орієнтуватися тільки на них у пошуках безпеки.

"Це найбільш багатозначна заява, - записав 11 березня у щоденник Д.Девіс, американський посол у Бельгії, який перед тим був послом у Москві. - Вона несе ознаки ясного попередження англійському та французькому урядам, що Радам набридає "нереалістична" /тобто тільки словесна. - Авт./ опозиція агресорам. Це явно найбільш багатозначний сигнал небезпеки з усіх, які я досі чув".

*

*

*

Гітлерівський позитивний сигнал-відповідь на зближення з Сталіним не забарився. Свою промову на з'їзді Сталін, як згадувалося, виголосив 10 березня. Гітлер відразу оцінив ситуацію. Питання про Карпатську Україну стало на той час найпершою перешкодою на шляху, до необхідного йому тимчасового врегулювати німецько-радянських відносин. Він негайно вирішив відступитися від Закарпаття, пожертвувати своїми тамтешніми спільниками з числа українських націоналістів, що мріяли про німецький протекторат над краєм. 12 березня Гітлер викликав до себе угорського посла й дав згоду на приєднання усієї Карпатської України до Угорщини, уряд якої перекинувся у табір держав "осі".

15 березня 1939 р., у день окупації Чехії гітлерівськими військами. Закарпатська Україна, як і Словаччина, проголосила незалежність, але долю краю вже було вирішено імперіалістичними хижачами. Отримавши санкцію Берліна, угорські правителі протягом 15-17 березня окупували весь край. Місцева напіввійськова організація молоді, "Карпатська Січ", намагалася чинити опір угорським військам, але сили були надто нерівні.

Радянський уряд нотою від 18 березня гостро засудив загарбання Чехії гітлерівською Німеччиною. В ноті також говорилося: "Дії німецького уряду стали сигналом до грубого вторгнення угорських військ в Карпатську Русь і до порушення елементарних прав її населення".

Протест проти загарбання Чехії виражав дійсну позицію Сталіна - Радянський Союз внаслідок гітлерівського розчленування Чехословаччини втратив союзника, фашистська Німеччина значно посилила свої позиції у Центральній Європі і, отже, стала ще більшою загрозою для інших країн, в тому числі й для СРСР.

Що ж до засудження угорського загарбання Закарпаття, то його було зроблено тільки для годиться. Насправді Сталін був вдоволений таким розв'язанням проблеми, яке виключало німецький протекторат над українським краєм.

Дрібний сам по собі, епізод з Закарпаттям набув величезного значення. Сталося це тому, що Сталін надав проблемі малого українського краю особливо принципової ваги й разом з Гітлером зробив її розв'язання поворотним пунктом у відносинах між Німеччиною та Радянським Союзом. Це відкрило перспективу наступного зближення Гітлера і Сталіна на тому шляху, яким нацисти прийшли до жаданої війни через поділ Польщі і який вів до подій, описаних у книзі К.Лішевського.

Вражає те, що Сталін та його оточення настільки були переконані у геніальності вчиненого, що хвалилися радянською ініціативою. Вночі проти 24 серпня 1939 р., святкуючи з Сталіном та Ріббентропом у Кремлі "нову еру в німецько-російських відносинах", як записано у німецькому протоколі, "пан Молотов підніс келих за Сталіна, відзначивши, що саме Сталін своєю промовою у березні цього року, котру в Німеччині добре зрозуміли, повністю змінив політичні відносини".

8. Політика: відмова Польщі від допомоги СРСР .

Загарбання Чехії Гітлером переконало навіть твердолюбих політиків Лондона й Парижа у необхідності протидії, щоб спинити нацистського агресора. Доти вони намагалися купити мир для себе жертвуючи Гітлерові малі країни Європи - Австрію, Чехословаччину. Тепер становище змінилося.

Усю другу половину березня 1939 р. британські та французькі

дипломати проводили з радянськими представниками розмови про спільну декларацію, яка б гарантувала захист малих держав. Насамперед йшлося про Польщу, котрій загрожувала гітлерівська агресія.

Проте тут виникла непереборна перешкода. Уряди малих держав боялися спровокувати Гітлера, але разом з тим вони боялися вступу Червоної Армії на їхні території в разі необхідності подання допомоги. 29 березня заступник міністра закордонних справ Англії А.Кадоган повідомив радянського посла в Лондоні І.Майського, ще "поляки абсолютно категорично, румуни у менш рішучій формі заявили, що вони не приєднуються до будь-якої комбінації /чи у формі декларації, чи в якійсь іншій/, якщо учасником її буде також СРСР".

Трагедією Польщі й усієї Європи стало те, що в критичній ситуації 1939 р. на чолі європейських держав не знайшлося достатньо по-справжньому впливових людей, спроможних зрозуміти неможливість ефективної протидії агресорові без тісного співробітництва з Радянським Союзом, й зламати самогубну протидію варшавських правителів. Натомість вони дозволили Польщі визначити напрям англо-французької політики щодо СРСР. Це перекреслило єдину можливість ефективної спільної протидії Гітлерові.

* * *

Навіть позитивні кроки західних держав, зроблені сепаратно, набували негативного значення. 31 березня 1939 р. британський прем'єр-міністр Чемберлен оголосив у парламенті, що Англія та Франція гарантують Польщі воєнну допомогу, якщо вона зазнає нападу. Такий крок начебто мав служити протидією агресорові, врятувати Польщу. Що ж сталося насправді?

Польща, підбадьорена позицією західних держав, з ще більшою впевненістю відкидала будь-який натяк на співпрацю з СРСР проти гітлерівської агресії. Сталін, дізнавшись, що західні держави самі зобов'язалися воювати з Гітлером з-за Польщі, вперше побачив реальний шанс з вигодою залишитися осторонь від європейської війни, даючи змогу капіталістичним державам Європи взаємно виснажитися у кривавій боротьбі й тим самим створити умови для поширення на них марксистського соціалізму. Гітлер через таку сталінську стратегію отримав змогу уникнути війни на два фронти, розгромити Францію й забезпечити собі тил на континенті для на-

паду на СРСР.

Але найпершою жертвою стала Польща, котру однаково ненавиділи і Гітлер, і Сталін, який не забував провалу своєї варшавської авантюри 1920 р.

Гітлера англо-французькі "гарантії" Польщі не злякали. Навпаки, оцінивши їх сепаратність, він 3 квітня 1939 р. видав секретну директиву: "Завданням вермахту в знищення польських збройних сил. До цієї мети має бути спрямовано та підготовлено несподіваний напад". У додатковому документі верховного командування вказувалося: "Фюрер дав ще такі вказівки: 1. Підготовка повинна провадитися з таким розрахунком, щоб операцію можна було здійснити у будь-який час, починаючи з 1.9.39*.

* * *

Ще 30 березня радянський посол у Лондоні І.М.Майський повідомив до Москви: за словами прем'єр-міністра Чемберлена, "британський уряд отримав точні відомості про наміри Німеччини напасти на Польщу".

Усі дальші події в Європі відбувалися під знаком війни, що насувала. Протягом весни-літа 1939 р. між Москвою, Лондоном і Парижем йшли повільні переговори про договір взаємодопомоги, запропонований Радянським Союзом 17 квітня. Договір мав супроводжуватися конвенцією /угодою/ про стратегічну взаємодію збройних сил трьох держав проти агресора, тобто нацистської Німеччини.

Лише 12 серпня до Москви прибули військові делегації Англії та Франції для переговорів про конвенцію. На засіданні 14 серпня радянська делегація поставила перед представниками західних держав вимогу: Червона Армія повинна мати наперед зафіксоване право вільного проходу по території Польщі та, якщо виникне потреба, Румунії - для боротьби з гітлерівськими військами, якщо вони нападуть на ці країни.

Задовольнити радянську вимогу Англія й Франція не змогли через відмову урядів Польщі та Румунії. Найперше йшлося, зрозуміло, про Польщу, бо до Румунії справа взагалі могла не дійти, а саме польська територія розмежовувала Німеччину й СРСР. Проте польський уряд категорично відмовлявся від взаємодопомоги з Радянським Союзом. 21 серпня радянська сторона припинила пе-

реговори, поклавши відповідальність за їх провал на західні держави.

Військовим міністерством Франції напередодні припинення московських переговорів було складено записку, яка підсумовувала донесення генерала Думенка, керівника французької військової делегації у Москві. Записка об'єктивно малювала ситуацію. Зазначивши, що переговори з радянськими військовими проходили "у дуже сердечній атмосфері", автори її писали:

"Проте неодмінна передумова укладення угоди, поставлена радянською делегацією ще 14-го, полягає в тому, щоб у разі агресії проти Польщі чи Румунії військові сили СРСР могли б вступити:

у Віденський коридор,
у Галичину,
на румунську територію.

Ради мотивують ці умови:

побоюванням, що їх закличуть на допомогу полякам або румунам, коли вже буде надто пізно;

бажанням розгорнути наступальні операції в інтересах Франції в тому випадку, якщо головний німецький удар буде спочатку спрямовано проти Західного фронту;

необхідністю уникнути якої б то не було втрати часу у випадку німецької агресії проти Прибалтійських країн.

Коротше кажучи, за враженням, що його виніс генерал Думенк, вони виявляють тверду рішучість не залишатися осторонь, а, навпаки, взяти на себе усю повноту зобов'язань.

З іншого боку, щоб послабити побоювання поляків, які не важко передбачити, радянські делегати дуже жорстко обмежують зони вступу радянських військ і визначають їх, виходячи з міркувань виключно стратегічного характеру.

Отже, московські переговори, мабуть, можуть продовжуватися лише в тому разі, коли буде досягнуто угоду відносно умови безпосереднього співробітництва, висунутої Радами, що її можна буде прийняти тільки за згодою поляків.

Проте ці останні, незважаючи на зусилля французького посла у Варшаві та нашого військового аташе, вперто заявляють про свою відмову дати принципову згоду на вступ радянських військ на їхню (польську) територію. Пан Бек та начальник штабу армії генерал Стахевич виявили щодо цього непримиренну ворожість.

погоджуючись тільки на те, щоб, з метою не доводити справу до розриву московських переговорів, наша військова місія могла маневрувати так, ніби жодного питання не було поставлено перед поляками (...)

Радянська підтримка у справі створення Східного фронту залишається необхідною, й розрив московських переговорів міг би лише підштовхнути Гітлера на те, щоб прискорити хід подій".

Так і сталося. На давши згоди на прохід радянських військ двома коридорами для війни проти Гітлера, польське керівництво зумовило їх прихід у всю східну Польщу за згодою Сталіна з Гітлером.

9. Політика: пакт Гітлер - Сталін і доля Польщі

Паралельно з московськими переговорами, про які усім було відомо, Радянський уряд провадив таємні переговори з Німеччиною. Тут предметом був пакт про ненапад. Німецька сторона наполягала на підписанні, радянська його затягувала. Безпомилково обравши момент, Гітлер 20 серпня звернувся до Сталіна з особистим посланням: "Я приймаю проект пакту про ненапад, що його передав нам ваш міністр закордонних справ пан Молотов, але вважаю за вкрай необхідне з'ясувати питання, пов'язані з ним, якомога швидше". "Суть додаткового протоколу, бажаного урядові Радянського Союзу, я переконаний, може бути з'ясована у найкоротший час, якщо відповідальний німецький державний діяч зможе особисто прибути до Москви для переговорів".

Напруженість між Німеччиною та Польщею досягла крайньої межі, "щодня може вибухнути криза", писав Гітлер, натякаючи на війну, котру він сам готовий був розпочати. Тому, наполягав він, Ріббентроп має бути прийнятий Сталіним не пізніше 23 серпня.

Того ж дня Сталін дав згоду на прибуття Ріббентропа до Москви для укладення пакту у бажаний Гітлером момент.

Пакт про-ненапад між Німеччиною та СРСР було підписано о другій годині ночі, вже 24 серпня, але позначено попереднім днем.

Для Гітлера пакт був лише засобом виключити Радянський Союз із спільності європейських держав на той час, коли вермахт мав воювати в Європі, створюючи передумови для наступного напа-

ду на СРСР. За задумом Гітлера, агресія проти Польщі була передостаннім кроком до війни проти СРСР. Війна з Польщею мала вивести вермахт до радянського кордону і забезпечити плацдарм майбутнього нападу. Останнім кроком до війни проти СРСР для Гітлера мав стати розгром Франції. Саме це й забезпечував пакт, гарантуючи вермахтові безпеку на Сході. Далі вже не могло бути важких завад для нападу на Радянський Союз, який залишався на континенті один проти фашистської Німеччини та її союзників.

Такого ходу подій Сталін не передбачав, розраховуючи, що капіталістичні держави Європи надовго загрузнуть у війні і взаємно знекровлять себе. Укладаючи пакт, Сталін був певен, що переграв усіх. Насправді він лише зосліпу грав на руку Гітлерові. Завдяки пактові, влітку 1940 р., у критичний момент війни в Європі, Німеччина змогла оголити свій східний кордон, залишивши там тільки сім дивізій. Цілковита безпека зі Сходу дала Гітлерові змогу майже усі сили вермахту кинути на блискавичний розгром англо-французької коаліції. Тільки це й відкривало йому шлях на Схід. Тому, всупереч розрахункам й пізнішим запевненням Сталіна, пакт не відтягнув, а прискорив й максимально полегшив гітлерівський напад на СРСР.

* * *

Коли вірити спогадам М.С.Хрущова, Ріббентроп повідомив Сталіна про те, що війна проти Польщі розпочнеться 1 вересня. Було названо дату чи ні - питання відкрите, достоту її ніхто не знав, крім Гітлера, а він лагодився був вчинити напад уже 26 серпня. Проте напевно відомо, що сторони обговорювали чисто практичне питання, яке мало постати після початку німецько-польської війни - про вступ радянських військ у Східну Польщу.

Ведучи в квітня 1933 р. паралельні переговори з англо-французами та з німцям, Сталін ретельно зважив плюси й мінуси угоди з кожною стороною і, зрештою, схилився до пахту про ненапад в Гітлером. Цей пакт Сталін готував й укладав, виходячи з неминучості війни між Німеччиною та Польщею. Було ясно, що нацистський рейх загарбав Польщу і поширяться до кордону з СРСР. Для Сталіна з цього випливало питання про розмежування, тобто, про поділ Східної Європи. За невтручання Сталіна у європейську війну, за його відмову від союзу з Францією та Анг-

лією Гітлер мав платити саме умовами поділу.

Слід підкреслити, що сама по собі відмова Варшави дати попередньо згоду на вступ Червоної Армії на польську територію зовсім не заважала укладанню англо-франко-радянського союзу, як твердила згодом сталінська пропаганда. Навпаки, вона ставила Радянський Союз у вигідніші умови - в разі гітлерівського нападу на Польщу західні держави мали негайно вступити у війну, а Радянський Союз міг ще чекати неминучого воцарення Польщі про поміч. Разом з тим польська відмова, штучно поставлена радянською делегацією на принципову площину, дозволила Сталіну у потрібний момент, після гітлерівського послання, відразу припинити переговори з Англією й Францією та рішуче повернути у бік Німеччини.

Сталін провадив свою гру з наміром усіх перехитрувати. Йому треба було, щоб великі держави капіталістичної Європи зчепилися у смертельній боротьбі, а Радянський Союз, тобто, насамперед сам Сталін, залишився осторонь та ще й до того отримав за це максимальну винагороду. Всупереч тому, що твердила згодом та ж сама брехлива сталінська пропаганда, Радянському Союзові тоді не загрожувала війна з Німеччиною. Навпаки, маючи у тилу союзників Польщі, Гітлер найбільше прагнув у той момент уникнути війни з Радянським Союзом й готовий був заплатити за це найвищу ціну.

* * *

Ціну сталінського невтручання було зафіксовано у таємному протоколі про територіальне розмежування між СРСР та фашистською Німеччиною, складеному та підписаному на додаток до пакту.

У писаній інструкції про позицію на переговорах з Сталіним Гітлер уповноважив Ріббентропа "заявити про німецьку незацікавленість у територіях Південно-Східної Європи, якщо доведеться, аж до Константинополя й Проток". Іншими словами, Гітлер ладен був віддати що завгодно з того, що йому не належало, аби лише усунути протидію СРСР нацистській агресії в Європі.

У таємному протоколі було записано, що в разі територіальних та політичних змін у Прибалтиці /Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва/ північний кордон Литви становитиме межу між сферами інтересів Німеччини та СРСР. Це означало, що Фінляндія, Естонія

та Латвія належатиме до радянської сфери, Литва - до німецької.

У своїй сфері кожна з сторін, що укладали пакт, могла робити що завгодно, аж до анексії перелічених незалежних прибалтійських республік. Через це, за пропозицією Ріббентропа, до протоколу було вписано, що Вільнюс з округою мають бути повернені Литві. Нагадаємо, що у 1920 р. їх загарбала Польща.

Територія самої Польщі підлягала розмежуванню по лінії річок Нарев, Вісла, Сан. На схід від цієї лінії, тобто у радянській сфері інтересів, опинилися Західна Україна, Західна Білорусія, Люблінське та половина Варшавського воєводства разом з частиною Варшави. Стосовно Південно-Східної Європи, говорилося у протоколі, радянська сторона підкреслює свою зацікавленість у Бессарабії; німецька сторона заявила про свою цілковиту незацікавленість у цій території.

Це означало, що Бессарабію буде відібрано від Румунії, яка у 1918 р. забрала край, що з 1812 р., за російсько-турецьким договором, входив до складу Російської імперії. Сталін, звичайно, не знав про гітлерівську інструкцію Ріббентропу. Тому його територіальні запити були порівняно "скромні".

Пакт і протокол підписали Ріббентроп і Молотов. Лінія територіального розмежування була позначена на німецькій карті. На фактурі карти поставили свої підписи Ріббентроп і Сталін.

24 серпня Ріббентроп повернувся літаком до Берліна. А наступного дня Молотов терміново викликав німецького посла Шуленбурга та заявив йому, що лінія розмежування, прийнята поспіхом, потребує уточнення: до трьох річок має бути-додана четверта - Піса. Отже, лінія набувала такого вигляду: Піса – Нарев - Вісла - Сан. Гітлер, відповідно до його готовності робити Сталіну будь-які територіальні поступки, відразу погодився на корекцію, яка наперед віддавала радянській стороні ще й район Білостока.

* * *

Так імперіалістична змова двох тоталітарних диктаторів надовго вирішила долю країн і народів Східної Європи, полегшила Гітлерові виконання його планів агресії, які мали увінчатися нападом на Радянський Союз. Про це Сталін не здогадувався.

На шлях договору з Гітлером Сталіна штовхнули Мюнхен,

ухильна позиція Англії, відмова Польщі від взаємодопомоги з СРСР проти нацистської агресії, але найбільше - його власне прагнення перехитрувати усіх. Проте насправді, спокушений територіальними поступками, можливістю загарбати ряд країв Східної Європи, Сталін потрапив у пастку, поставлену Гітлером.

Уклавши пакт про ненапад з СРСР, Гітлер роз'єднав своїх ворогів. Це катастрофічно погіршило стратегічне становище західних демократичних держав й тим самим Радянського Союзу, бо отворило фашистському вермахтові ідеальні умови для війни на заході, а згодом на сході. Наскільки пакт був вигідний для Гітлера, настільки ж він був невигідний для Радянського Союзу. За це радянському народові довелося заплатити десятками мільйонів додаткових людських жертв та руїною усієї західної частини країни.

Тому пакт був колосальною стратегічною помилкою Сталіна. Укладений в умовах, коли не було будь-якої безпосередньої загрози війни для СРСР, пакт дав змогу Гітлерові блискавично розгромити Польщу, а за нею й Францію, і там самим не тільки зробив неминучим, а й наблизив напад Німеччини на Радянський Союз.

Сталін розраховував, що війна між капіталістами на заході триватиме довго, до взаємного виснаження сторін. Він не розумів, наскільки Франція була слабшою за Німеччину, й при всьому його безмежному цинізмові не збагнув, що - коли б навіть не вдалося домовитися із Заходом - найвигідніше було без пакту і будь-якого ризику стояти осторонь у позиції збройного нейтралітету, скovouючи тим самим половину вермахту.

Слід наголосити, що самі нацисти спершу навіть не розраховували на пакт про ненапад, 26 липня та 3 серпня 1939 р. вони пропонували найбільше, про то тоді мріяли - саме тільки договір про нейтралітет разом з територіальним розмежуванням у Східній Європі. Отже, Сталін міг вдовольнити всі свої загарбницькі прагнення, не ставлячи Гітлера у виняткова вигідні стратегічні умови. З усіх можливих варіантів дій Сталін обрав найгірший. Народові, за нього довелося заплатити найдорожчу ціну.

Без пакту Радянський Союз зміг би за власним вибором моменту, вступити у неминучу війну - ставлення Гітлера до комунізму, не було: секретом, як і його плани загарбання життєвого простору, на Сході, - щоб спільно з Францією і Англією знищити фашизм.. Тоді: довелося б воювати на чужій землі, справді "малою кров'ю, . могутнім ударом". Пакт призвів до ізоляції СРСР, зали-

шив його на континенті один на один з Німеччиною та її союзниками, як того й бажав Гітлер. Через пакт Сталін не дозволив собі навіть скористатися новими територіальними надбаннями для широкого будівництва прикордонних укріплень, а найцінніші укріплення на старому кордоні було роззброєно, виведено з ладу.

Отже, з усіх поглядів, пакт був виграшем для гітлерівської Німеччини, й програшем для Радянського Союзу. Проте ейфорія його авторів посилювалася. Їм ще кортіло похвалитися перед усім світом. 31 серпня 1939 р., виступаючи на сесії Верховної Ради, голова уряду й разом з тим нарком закордонних справ Молотов підкреслено спинився на історії докорінної зміни у стосунках з фашистською Німеччиною:

"Слід, однак, нагадати про те роз'яснення нашої зовнішньої політики, що було зроблене кілька місяців тому на XVIII партійному з'їзді... Викриваючи шум, знятий англо-французькою та північноамериканською пресою з приводу німецьких "планів" загарбання радянської України, т. Сталін казав тоді:

"Схоже на те, що цей підозрілий шум мав своєю метою підняти лють Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу та спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на то підстав".

Як бачите, т. Сталін бив у самісіньку точку, викриваючи підступи західноєвропейських політиків, що прагнуть зіткнутися лобами Німеччину та Радянський Союз.

Треба визнати, що й у нашій країні були деякі короткозорі люди, котрі, захопившись спрощеною антифашистською агітацією, забували про цю провокаторську роботу наших ворогів. Тов. Сталін, враховуючи цю обставину, ще тоді поставив питання про можливість інших, неворожих добросусідських відносин між Німеччиною та СРСР.

Тепер видно, що в Німеччині загалом правильно зрозуміли ці заяви Т. Сталіна й зробили з цього-практичні висновки /Сміх/.

Укладення радянсько-німецького договору про ненапад свідчить про те, що історичне передбачення т. Сталіна блискуче виправдалося; (Бурхлива овація на честь тов. Сталіна)."

"Радянсько-німецький договір про ненапад... служить, таким чином, справі загального миру", запевнив Молотов.

На світанку наступного дня, 1 вересня 1939 р. гітлерівська Німеччина напала на Польщу. Спрацював тут і сталінський внесок у справу миру.

10. Політика: сталінська мотивація вторгнення

О четвертій годині 30 хвилин ранку 1 вересня, за часом Берліна, тобто у самий момент початку гітлерівського нападу на Польщу, німецьке посольство у Москві отримало телефонограму з штабу німецьких військово-повітряних сил:

"Начальник генерального штабу люфтваффе був би дуже вдячний Народному комісаріатові зв'язку, якби - для надзвичайно термінових навігаційних випробувань - мінська радіостанція змогла, починаючи негайно й аж до наступної вказівки, передавати довге тире з позивними "Ріхард - Вільгельм 1,0." та "Мінськ", повторюючи їх якомога частіше у ході передачі".

Певна річ, жодних навігаційних випробувань на сході Німеччини тоді відбуватися не могло. Прохання з Берліну означало, що гітлерівська авіація вкрай потребує радіомаяка на сході, щоб не блукати над незнайомою польською територією, надто вночі, у пошуках цілей для бомбардувань.

Того ж дня посол Шуленбург телеграфував до Берліну:

"Радянський уряд готовий вдовольнити ваші побажання таким чином, що мінська радіостанція якомога частіше вставлятиме слово "Мінськ" у хід своїх передач, котрі можуть бути подовжені на дві години. Будь ласка, повідомте, чи не потрібні для цього особливо якісь певні періоди. Радянський уряд волів би випустити позивний сигнал, аби не привертати увагу".

* * *

3 вересня Ріббентроп надіслав Шуленбургові надтермінову телеграму: швидкий розвиток операцій вермахту у Польщі може призвести до того, що німецькі війська змушені будуть вступити у російську сферу впливу. Посол отримав вказівку поставити перед урядом СРСР питання про своєчасне зайняття її радянськими військами.

"Будь ласка, обговоріть це з Молотовим негайно й подивіться, чи не вважатиме Радянський Союз бажаним, щоб російська армія виступила у підходящий момент проти польських сил у російській сфері впливу та, зі свого боку, окупувала цю територію. На нашу думку, це не тільки допомогло о нам, а й також, згідно з москов-

ськими угодами, було б і в російських інтересах".

Телеграму Шуленбург отримав 4-го, а наступного дня телеграфував відповідь Молотова: "Ми згодні з вами, що у підходящий момент нам буде абсолютно необхідно розпочати конкретні дії. Однак ми вважаємо, що час ще не настав. Можливо, ми помиляємося, проте нам здається, що надмірна похапливість може завдати нам шкоди й сприяти згуртуванню наших порогів".

8 вересня, опівночі, посол телеграфував Ріббентропові: "Я щойно отримав від Молотова таку телефонограму: "Я отримав ваше повідомлення про те, що німецькі війська увійшли до Варшави. Будь ласка, передайте мої поздоровлення й привітання урядові Німецької імперії. Молотов".¹¹

Радощі й поздоровлення виявилися завчасними. Варшаву, як уже говорилося, тоді було оточено, але капітуляція затягувалася, Ріббентроп у телеграмі від 8 вересня запевнив посла у близькій перемозі німецької зброї й додав: "За всіма ознаками, польська армія перебував більш або менш у стані розкладу. За цих умов я вважаю доцільним, щоб ви відновили розмову з Молотовим відносно воєнної інтервенції Радянського уряду".

Молотов, у розмові з Шуленбургом 10 вересня надто одверто зізнався, що "Радянський уряд був захоплений цілком зненацька несподівано швидкими німецькими воєнними успіхами... Червона Армія розраховувала на декілька тижнів, які тепер скоротилися до кількох днів. Тому радянські військові власті опинилися у окладному становищі, бо, беручи до уваги місцеві умови, їм треба було ще 2--3 тижні для приготувань. Уже мобілізовано понад три мільйони людей".

Шуленбург, як він висловився у депеші, "виразно пояснив Молотову, наскільки важливими були швидкі дії Червоної Армії за таких умов. Молотов повторив, що робиться усе можливе для прискорення справи".

Тут він й перейшов до найбільш делікатної частини розмови з послом. Надто швидкий вступ радянських військ на територію Польщі неминуче було б сприйнято в усьому світі як співучасть у нацистській агресії. Цього Сталін не міг допустити. Отже, потрібні були передумови те мотивація. У викладі посла, ця частина розмови виглядала так:

"Далі Молотов перейшов до політичної сторони справи та заявив, що Радянський уряд має намір скористатися дальшим про-

суванням німецьких військ, щоб заявити, що Польща розвалюється на шматки й що внаслідок цього Радянський Союз повинен прийти на допомогу українцям та білорусам, котрим "загрожує" Німеччина".

Така мотивація своєю підступністю обурила Ріббентропа. Про все було домовлено у взаємній згоді, а тепер Сталін і Молотов виявляли намір усю ганьбу за територіальний поділ Польщі покласти тільки на німців. 16 вересня Шуленбург отримав від Ріббентропа текст заяви, яку посол повинен був негайно передати Молотову. У ній знову говорилося про необхідність термінового вступу радянських військ у Польщу та пропонувався текст радянсько-німецького комюніке з цієї нагоди.

Метою комюніке було проголошення необхідності спільних дій Німеччини та СРСР, щоб "відновити мир", встановити "новий лад" та "природні кордони" на території Польщі. Такою, на думку берлінських верховодів, мала бути мотивація радянського втручання у події в Польщі, виступу Червоної Армії. далі йшла головна частина заяви:

"Пропонуючи таке комюніке, ми виходимо з тієї думки, що Радянський уряд вже відкинув ідею, висловлену Молотовим у нещодавній бесіді з вами, про вибір загрози для українського та білоруського населення з боку Німеччини як підстави для радянського виступу. Обрання мотиву такого роду було б справді неприпустимим. Він був би прямо протилежним справжнім німецьким намірам, які зводяться виключно до реалізації добре відомих німецьких життєвих;інтересів. Це також суперечило б домовленостям, досягнутим у Москві, і, нарешті, - всупереч бажанню дружніх відносин, висловленому обома сторонами, - виставило б обидві держави перед усім світом як ворогів".

* * *

Заперечення нацистів було категоричним - і марним. Для Сталіна власний престиж важив більше, ніж незручності Гітлера. Той уже вгруз у війну, й з ним тепер можна було не дуже панькатися. Сталіну мало було того, що Гітлер за таємним протоколом уже подарував йому половину Польщі - тепер хазяїнові Кремля було важливо виступити перед її населенням у личині визволителя.

Тож волення Ріббентропа залишилися без наслідків.

Телеграма Шуленбурга, 16 вересня: "Я бачився з Молотовим сьогодні о 18 годині та виконав інструкції." Молотов заявив, що воєнна інтервенція Радянського Союзу відбудеться дуже скоро - можливо, навіть завтра, або післязавтра. Сталін у даний момент консультується з військовими керівниками, й сьогодні увечері він у присутності Молотова скаже мені день та годину радянського виступу".

За словами Молотова, у комюніке не було потреби: "Радянській уряд час намір мотивувати свої дії так: польська держава розвалилась й більше не існує; тому втрачають силу всі угоди, укладені з Польшею; треті держави можуть спробувати скористатися хаосом, що утворився; Радянський Союз вважає себе зобов'язаним втрутитися, щоб захистити своїх українських та білоруських братів й дати можливість цьому нещадному населенню трудитися спокійно".

Такою мала бути офіційна радянська мотивація окупації східної половини Польщі Червоною Армією. Гітлер залишався бандитом, Сталін виставлявся визволителем. Пока усяким сумнівом, автором тут був сам Сталін, великий майстер брехливої пропаганди. "Радянський уряд", говорив Молотов Шуленбургові, "має намір обнародувати повідомлення в указаному дусі по радію, у пресі і т.д. негайно після того, як Червона Армія перетне кордон, і в той же час заявити про це в офіційній ноті польському послу і усім тутешнім дипломатичним місіям".

Далі йшлося й про німців: "Молотов погодився з тим, що запланований Радянським урядом привід містить у собі нотку, образливу для німецьких почуттів, але прохав, беручи до уваги складну для Радянського уряду ситуація, не дозволяти подібним дрібницям поставати на нашому шляху. Радянський уряд, на жаль, не знаходить будь-якого іншого приводу, оскільки досі Радянській Союз не турбувався про свої меншості у Польщі й мусить так або інакше виправдати за кордоном своє теперішнє втручання".

Аж о другій годині ночі, вже 17 вересня, Сталін прийняв Шуленбурга у присутності Молотова й наркома оборони Ворошилова. Він повідомив посла, що о шостій годині ранку Червона Армія перетне кордон на всьому протязі, від Полоцька до Кам'янця-Подільського. Для уникнення інцидентів Сталін прохав терміново прослідкувати за тим, щоб німецькі літаки не залітали на схід від лінії Білосток - Брест-Литовськ - Львів. "Радянські літаки почнуть

сьогодні бомбардувати район на схід від Львова", додав він.

Сталін зачитав ноту, котра мала бути вручена польському послові, а далі - передана усім іноземним дипломатичним місіям у Москві та опублікована. На прохання німецького посла з мотивації вступу Червоної Армії у Польщу було знято три пункти, "для нас неприйнятні", як повідомив до Берліна Шуленбург. У ноті говорилося:

"Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави. Протягом десяти днів воєнних операцій Польща втратила усі свої промислові райони та культурні центри. Варшава, як столиця Польщі, більш не існує. Польський уряд розпався і не виявляє ознак життя. Це значить, що польська держава та її уряд фактично припинили своє існування. Тим самим припинили свою дію договори, укладені між СРСР та Польщею. Віддана сама собі та залишена без керівництва, Польща перетворилася на зручне поле для будь-яких випадковостей та несподіванок, здатних створити загрозу для СРСР, Тому, будши досі нейтральними, Радянський уряд більш не може нейтрально ставитися до цих фактів.

Радянський уряд не може також байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці та білоруси, що живуть на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними.

З огляду на таке становище Радянський уряд видав розпорядження Головному командуванню Червоної Армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя та майно населення Західної України та Західної Білорусії.

Одночасно Радянський уряд глав намір застосувати усі заходи до того, щоб визволити польський народ із злочасної війни, куди він був увєргнутий його нерозумними керівниками, надати йому можливість зажити мирним життям".

Отже, виходило: не Гітлер напав на Польщу, а польський уряд штовхнув свій народ у війну з фашистською Німеччиною... Безмежні брєхливість й цинізм сталінської політики та пропаганди виступали у всій своїй потворній красі.

Не витримувала будь-якої критики й теза радянської заяви про припинення чинності усяких міжнародних зобов'язань щодо Польщі, договорів з нею. Не кажучи вже про те, що польський уряд не тільки існував, а й ще перебував тоді на своїй території, будь-яка зміна міжнародно-правових угод з Польщею вимагала

узгодженості з її урядом - на його території чи в еміграції. Без цього радянській заяві міг повірити лише той, хто звик і хотів вірити. Для решти людства картина була ясна: два бандити - Гітлер і Сталін - ділитимуть Польщу.

11. Політика: камуфлювання сталінської агресії

Першою жертвою змови Сталіна з Гітлером впав радянсько-польський договір про ненапад, підписаний у Москві 25 липня 1932 р. Укладений за радянською ініціативою, договір передбачав, що в разі нападу третьої держави на одну з договірних сторін друга сторона не подаватиме агресору ані прямої, ані посередньої допомоги. Перетворивши мінську радіостанцію на радіомаяк для фашистської люфтваффе на самому початку німецько-польської війни, Сталін показав, що для нього, як і для Гітлера, подібні договори нічого не варті.

Як і "незручні" факти для радянських істориків. У 12-томній радянській "Історії другої світової війни" написано: "СРСР, незважаючи на вороже до нього ставлення буржуазно-поміщицького уряду Польщі, зробив кроки до подання допомоги своєму сусідові, що потрапив у таку важке становище" /т.3, с.27/. 17 вересня 1939 р. нещасний сусід побачив сталінську допомогу.

Того дня Шуленбург отримав телефонограмою з Берліна трохи змінений текст проекту радянсько-німецького комюніке, про яке він говорив Молотову напередодні. Як було йому наказано, посол негайно прибув до Кремля і вручив проект Молотову. В документі говорилося:

"З огляду на внутрішню неспроможність Польської держави та розпад нарізно національностей, що живуть на її кожній території, імперський уряд та уряд СРСР вважають за необхідне покласти край нестерпним політичним та економічним умовам, що створилася на цій території. Вони вважають своїм спільним завданням відновити мир і порядок у цих природних сферах їхніх інтересів й установити новий лад шляхом утворення відповідних кордонів та життєспроможних економічних одиниць".

Молотов сам такі питання не вирішував. Він заявив, що мусить звернутися до Сталіна і вдався до внутрішнього телефону. З'явився Сталін. Він схвалив ідею комюніке, але не погодився з німецьким проектом, як "надто одвертим". Насправді, причина

була не в тому. Сталін, не-виходячи, власноручно написав новий текст, який виявився це більш одвертим. Проте головний акцент в ньому було рішучо змінено.

Раніше головною турботою радянського диктатора було приховати таємну змову з Гітлером. Тому шукалися пристойні мотиви, щоб виправдати вторгнення Червоної Армії у Польщу, приховуючи змову про її поділ. Блискавичний наступ німецьких військ у Польщі, їх просування дедалі глибше на схід, породили у Сталіна тривогу з приводу того, що німецькі генерали загарбають і вже не віддадуть значно більшу частину польської території, ніж було домовлено. Тому у своєму проекті комюніке Сталін зробив наголос на гармонії інтересів обох учасників пакту про ненапад — у питаннях, пов'язаних з Польщею, що раніше усіляко приховувалося.

Сталінський проект було надіслано до Берліну. Опівдні 18 вересня від Ріббентропа прибула відповідь: "Ми погоджуємося з російською пропозицією". Комюніке було оголошене радіостанціями Москви та Берліна, о 16.00 за місцевим часом. Того ж дня його опублікували вечірні берлінські газети. У Москві це було зроблено наступного дня. У спільному комюніке говорилося:

"З метою запобігти будь-яких безпідставних чуток щодо завдань радянських та німецьких військ, що діють у Польщі, уряд СРОР і уряд Німеччини заявляють, що дії цих військ не мають будь-якої мети, котра йде у розріз інтересам Німеччині чи Радянського Союзу й суперечить духові та букві пакту про ненапад, укладеного між Німеччиною та ОРСР. Навпаки, завдання цих військ полягає в тому, щоб відновити у Польщі порядок та спокій, порушені розпадом польської держави, та допомогти населенню Польщі переупорядкувати умови свого державного існування".

Сталінська ідея переупорядкування у Польщі набувала дедалі більш антипольського характеру. Шуленбург - до Берліну, 19 вересня:

"Молотов заявив мені сьогодні, що Радянський уряд зараз вважає, що настав час разом з німецьким урядом остаточно визначити структуру польської території. У зв'язку з вам Молотов дав зрозуміти, що схильність ДОЗВОЛИТИ існування залишкової Польщі, яку спершу плекала Радянський уряд і особисто Сталін, зараз поступилася місцем схильності до поділу Польщі по лінії Піса – Нарев – Вісла - Сан. Радянський уряд бажає негайно розпочати

переговори з цього питання та провадити їх у Москві, оскільки з радянської сторони такі переговори повинні вести особи, що мають найвищу владу і через це не можуть покинути Радянський Союз".

З цього видно, що на початку радянсько-німецьких переговорів про поділ Польщі, ще у серпні, йшлося й про утворення з її залишку чогось подібного до герцогства Варшавського. Сліди цієї ідеї можна знайти у документах італійського міністра закордонних справ Чіано, який прискіпливо допитував Ріббентропа про долю католицької Польщі. Не можемо сказати, кому ця ідея належала, але цілком ясно, хто перший вирішив покласти їй край.

* * *

З документів виглядає, що Сталін у ті дні почувався наче гравець, який з розкладу карт бачить можливість дуже великого виграшу але боїться, що в останній момент усе може зірватися, й через те дедалі більш нервує і разом з тим збільшує ставку. Виграш - половина Польщі, Фінляндія, Естонія, Латвія, Бессарабія; фактор непевності - німецькі генерали.

Розуміння зовнішнього світу не могло бути сильною стороною Сталіна, як і всякого марксиста, що все бачив у клітинах чисто класової схеми. За цією схемою, весь капіталістичний світ, по-перше, був ворожий, по-друге, приречений, по-третє, роздертий суперечностями, по-четверте, об'єднаний таємною антирадянською змовою.

Гітлер був найсильніший і тому найбільший ворог, проте разом з тим, як бачив його Сталін, - холодний раціоналіст, що для своїх загарбань розумно користався усякою вигідною ситуацією, але, як і сам Сталін, не був схильний до надто ризикованих кроків. Тому Сталін був певен, що може передбачити дії Гітлера. Цим й була зумовлена несподіваність нападу 22 червня 1941 р. — у Гітлера виявилась своя логіка дій, якої Сталін не збагнув.

Навпаки, німецькі генерали вважалися Сталінові схильними до авантюри, а також - і це головне - здатними до антирадянських дій без санкції Гітлера. Звідси у Сталіна виникла гостра підозра, що німецькі генерали не віддадуть належної Радянському Союзові східної Польщі, куди вони вже залізли. Хіба можуть бандити вірити один одному?

Фактично питання про дотримання угоди про сфери інтересів вже було поставлене офіційно. Зробили це самі нацисти. Ще раз нагадаємо: понад усе Гітлеру потрібні були тоді добрі стосунки з Радянським Союзом. Тож уже у зверненні Ріббентропа до Молотова 3 вересня йшлося про те, що німецькі війська, переслідуючи польські війська, змушені будуть діяти у "російській сфері впливу". Саме у зв'язку з цим Ріббентроп пропонував не зволікати із вступом Червоної Армії у Польщу.

5 вересня Молотов відповів: "Ми розуміємо, що в ході операцій одна з сторін або обидві сторони можуть бути змушені тимчасово перетнути демаркаційну лінію між сферами впливу, але подібні випадки не повинні завадити безпосередній реалізації наміченого плану".

15 вересня Ріббентроп знов запевнив Молотова: "Ми вже заявляли Радянському урядові, що ми вважаємо себе зв'язаними розмежованими сферами впливу, погодженими у Москві... що, звичайно, поширюється й на майбутнє".

12. Політика: два агресори

17 вересня начальник генштабу німецької армії генерал Гальцер занотував у службовому щоденнику, що о другій годині, тобто о п'ятій ранку за московським часом, "росіяни посунули свої армії через кордон Польщі", і директиву із ставки Гітлера: "7.00 - Наказ: зупинитися на лінії Сколе – Львів – Володимир-Волинський – Брест - Білосток".

Йшлося про межу просування німецьких військ на схід.

Того ж дня Сталін мав розмову з послом Шуленбургом, який повідомив до Берліну: "Сталін заявив якось несподівано, що у радянської сторони є певні сумніви щодо того, чи "дотримуватиметься німецьке верховне командування у відповідний час московських угод та чи відійде до лінії, що була узгоджена (Піса - Нарев - Вісла – Сан)".

Після усіх німецьких запевнень така заява була справді несподіваною, і свідчила вона про глибину сталінської недовіри. Посол негайно запевнив, що "Німеччина, звичайно, має твердий намір точно виконати умови московських угод". Він нагадав останнє запевнення Ріббентропа, додав від себе, що відведення військ на сході дозволить німецькому командуванню вивільнити

війська для Західного фронту. "Сталін відповів, що він не мав жодних сумнівів щодо доброї волі німецького уряду, його занепокоєння базується на тому добре відомому факті, що усі військові ненавидять віддавати зайняті ними території".

Ці, вже зовсім несподівані, слова свідчили про сумніви навіть щодо найсвятішого для німецької воячини - військової дисципліни командування вермахту. Тому подав голос присутній на бесіді німецький військовий аташе, генерал Кастрінг, який знав російську мову і не потребував перекладача. Не чекаючи відповіді посла, він втрутився у розмову: "Німецький вермахт чинитиме тільки те, що йому накаже фюрер".

"Враховуючи добре відому недовірливість Сталіна", писав посол, "я був би вдячний, коли б мене уповноважили зробити додаткову заяву такого роду, який би усунув будь-які його сумніви".

Ріббентроп відповів негайно, але через те, що він у той момент роз'їздив у своєму персональному поїзді і це затримувало проходження депеш, телеграма послові надійшла до Москви 19 вересня:

"Я прошу Вас сказати панові Сталіну, що ви повідомили Берлін про вашу зустріч з ним й що ви одержали від мене особливо підкреслену вказівку інформувати його, що угоди, які я уклав у Москві за уповноваженням фюрера, звичайно, будуть виконуватися й що вони розглядатимуться нами як фундамент нових дружніх відносин між Німеччиною та Радянським Союзом".

*

*

*

Угода про поділ Польщі трималася Гітлером у такій таємниці, що про її умови не знав ніхто, крім вузького кола дипломатів, які брали безпосередню участь у московських переговорах Ріббентропа. У ці умови не були втаємничені верховне командування вермахту і навіть друга після Гітлера особа нацистської ієрархії - Герінг, якого фюрер після початку війни призначив своїм наступником на випадок власної смерті. У всякому разі, якщо згадані нацистські інстанції й мали інформацію про таємний територіальний протокол, вони не розуміли, що Гітлерові тут доводилося робити те, чого вимагав Сталін. Через це у них і народжувалися задуми територіального врегулювання, що виглядали як спроби ревізії московського протоколу, чого Сталін й побо-

ювався.

19 вересня Герінг, який був і генеральним уповноваженим по керівництву німецькою військовою економікою, скликав чергову нараду цього відомства. На нараді, серед інших, розглядалося питання транспорту. Підкреслювалися труднощі перевезень румунської нафти до Німеччини та надзвичайна важливість у цій справі залізничної лінії Чернівці-Львів-Краків-Бреслау (Вроцлав).

Представникам міністерства закордонних справ, присутнім на нараді - директорові департаменту економічних відносин Вілю та послові Ріттеру - Герінг доручив поставити питання про залізничну лінію перед міністром Ріббентропом. Герінг висловив надію, що цю проблему вже взято до уваги. "Навіть коли б нам не вдалося встановити спільний німецько-румунський кордон, все одно повинно бути зроблено все можливе, щоб - незалежно від того, під чий суверенітет підпаде та чи інша проміжна територія, - лінія була поставлена під наше управління, можливо, через екстериторіальне врегулювання".

За такого врегулювати частина Західної України, разом із Львовом, підпала б під владу Німеччини.

Про нараду у Герінга радянська сторона навряд чи знала. Проте того ж дня до Москви надійшла аналогічна інформація із зовсім іншої німецької організації. Молотов негайно викликав посла Шуленбурга й з "помітним збудженням", як повідомив посол, заявив: вчора, тобто 18-го, начальник оперативного управління генштабу генерал Варлімонт показував заступникові радянського військового аташе у Берліні німецьку географічну карту, на якій уже було позначено майбутній "імперській кордон" на Сході, отож, кордон між СРСР та Німеччиною.

Вказаний кордон, наголосив Молотов, "пролягав уздовж Вісли та проходить через Варшаву, але далі його загнано у такий спосіб, щоб залишити Львів на німецькому боці. Ця лінія суперечить угодам, укладеним у Москві за участю міністра закордонних справ (Ріббентропа), згідно з якими Сан було визнано південною межею двох сфер інтересів, із Львовом у радянській сфері. Радянський уряд і Сталін особисто вражені цим явним порушенням московської угоди. Він зажадав від мене якнайшвидше з'ясувати цю справу, бо вона спричинила тут велике занепокоєння".

Шуленбург запевнив Молотова, то трапилося якесь непорозуміння. Показана карта, звичайно, не є картою кордону, а щонай-

більше лише умовної демаркаційної лінії, про яку ще провадитимуться переговори.

* * *

Вереснева війна 1939 р. між Радянським Союзом і Польщею, описувана К.Лішевським, звичайно, не була війною у справжньому розумінні. Надто нерівні були сили сторін. З одного боку - розрізнені, пошарпані частини розбитої німцями польської армії, що відкотилися на схід, нечисленні частини корпусу прикордонної охорони. З другого - могутні сили, посунуті Сталіним 17 вересня через польський кордон. На відтинку Західної України наступали війська Українського фронту, до складу якого входило три армії. На відтинку Західної Білорусії - війська Білоруського фронту, до якого входили чотири армії, фронтова кінно-механізована група та окремий стрілецький корпус. Війська мали багато танків.

За такої переваги сил проблемою для радянського командування були, зрозуміло, не польські війська - вони, як правило, без опору здавалися у полон. Проблемою стало зайняття територій, що входила до наперед визначеної радянської сфери інтересів, але вже були захоплені німцями. Цей процес у радянській історіографії не висвітлювався. Деякі факти можна запозичити а німецьких джерел.

Запис у щоденнику начальника німецького генштабу 20 вересня 1939 р.: Тертя з Росією: Львів". Через генерала Йодля, начальника оперативного штабу Гітлера, генштаб отримав вказівку фюрера: "Діяти спільно з росіянами. Негайне спільне врегулювання розходжень на місці. Якщо росіяни наполягатимуть на територіальних вимогах, ми очистимо території".

Йшлося про територію радянської сфери інтересів, обумовлену секретним московським протоколом. Не знаючи цих умов, на розуміючи причин небувалої поступливості Гітлера, який ладен був віддавати Сталіну чуже, щоб згодом без перешкод напасти на СРСР і забрати все, генерал Гальдер обурювався директивою:

"Вирішено, росіяни займуть Львів. Німецькі війська очистять Львів. День ганьби німецького політичного керівництва". 22 вересня Гальдер додав: "Львів евакуюється".

Ці дивовижні записи показують, що навіть ушлавлений німецький генеральний штаб не мав уявлення про те, що насправді відбувалося на місці подій. З матеріалів книжки Лішевського видно, що німці не були у Львові, отже, очищати місто й евакуюватися звідти їм не доводилося. Мало того - на час Гальдерового запису їх уже понад добу не було і в околицях Львова. На жаль, не можемо зараз з'ясувати - хто з німецьких генералів які ордени отримав за "здобуття" цього українського міста.

* * *

Вигадуванням займалися звичайно, не тільки німці. Читаємо ювілейну статтю у журналі "Военная мысль", в ній згадується 2-й кавкорпус: "У ході визвольного походу у Західну Україну цей корпус у складі 6-ї армії дійшов до Львова, за який точилися запеклі бойові дії" /1990, № 10, с.53/. Ці запеклі бойові дії, що їх начебто вели радянські війська, залишаються на совісті автора статті, який чомусь не підписався. Але ж він, мабуть, звертався до архіву, де лежать реляції 1939 р, про бої, яких не було.

Написано у статті про командира Червоної Армії: "Його було уповноважено вступити у переговори з комендантом Львова, які завершилися успішно. Радянські війська зайняли місто без пролиття крові" /там же/. Отже, "запеклі бойові дії" без пролиття крові. Про німців під Львовом у статті не згадано, тому читачеві залишається ламати голову. До речі, німці теж не вели боїв за Львів.

Йдеться у статті про генерала армії П.О.Курочкіна, що колись, напевно, був одним з тих двох комбригів під Львовом, яких згадано у книзі Лішевського. Війну він зустрів уже командармом. згодом став Героєм Радянського Союзу. Та навіть заслуги нікого не рятують від несумлінності радянських істориків.

Ще одна неточність у короткій згадці про Львів - автор статті зображає безкровне взяття Львова наслідком нашого успішного ведення переговорів про капітуляцію гарнізону. Насправді ж іншого результату просто не могло бути при будь-якому веденні переговорів, бо командир польського гарнізону, сам шукав капітуляції.

Не було якихось труднощів й з німцями, відколи Гітлер з самого початку наказав своїм генералам усіяко йти назустріч територіальним вимогам радянської сторони. Усі питання, що поставали у процесі відходу німецьких військ й просування за ними радянських частин, мали розв'язуватися представниками командувань обох сторін, що зібралися у Білостоку, та командирами на місцях. Це означено, що усю проблему поставлено на площину технічного виконання політичних рішень.

20 вересня було ухвалено: дистанція між військами двох армій має становити щонайменше 10 км. Проте того ж дня її було збільшено. Щоденник Гальдера: "Переходи повинні здійснюватися з 25-кілометровим проміжком між нами та росіянами". Обидві сторони прагнули уникнути непорозумінь та сутичок.

Початок просування російських військ, записав Гальдер того ж дня, з лінії, що її вони займають на сьогоднішній вечір, настане вранці 23.9. "Велике значення надається безпосередній передачі нашими військами усіх важливих об'єктів російським військам /аеродроми, великі міста, вокзали, важливі в економічному відношенні об'єкти, щоб не допустити їх руйнування/. Переговори вести через офіцерів зв'язку, які встановлюватимуть деталі передавання об'єктів у кожному конкретному випадку, залежно від їх розміру та значення".

За доповіддю головнокомандувача сухопутних сил генерал-полковника Браухіча Гітлер, як верховний головнокомандувач, ухвалив 20 вересня: евакуація німецьких військ за демаркаційну лінію (розмежування) - у вісім етапів; час - 14 днів (з огляду на бої з польськими військами, які подекуди ще тривали). Росіяни можуть зайняти передові позиції німецьких військ, включаючи Борислав, Дрогобич, 10 км на захід від Львова, Холм, Брест, Білосток - на середину дня 22 вересня. Вони мають просуватися з цієї лінії далі на захід тільки з 6.00 25 вересня, стрибками, від одного рубежу до наступного. Рубежі на той час мають бути повідомлені росіянам з позначенням їх на картах. Евакуацію усіх німецьких військ за демаркаційну лінію завершити 4 жовтня. Між німецькими та російськими військами постійно повинен бути проміжок у половину денного переходу.

21 вересня, з другої, до четвертої години ночі, за часом Москви, військова комісія у Білостоку виробила остаточний графік

відходу німецьких військ за демаркаційну лінію: р.Піса - вечір 27.9; р.Нарев біля Остроленки - вечір 29.9; р.Нарев біля Пултуська - вечір 1.10; р.Вісла біля Варшави - вечір 3.10; р.Вісла біля Дембліна - вечір 2.10; р.Сан біля Перемишля - вечір 26.9; р.Сан біля Санока й далі на південь - вечір 28.9.

Було ухвалено, що війська Червоної Армії займатимуть вказані рубежі через 24 години після відходу з них німецьких військ.

Так відбувався "визвольний похід".

Викладена угода з графіком мала бути підписана 21 вересня о 16.00 за часом Москви, після підготовки німецького перекладу. Відразу передбачалося опублікувати коротке комюніке про демаркаційну лінію, яка по суті стала б кордоном розмежування володінь Німеччини та СРСР.

Проте того дня комюніке не було опубліковане. Нове рішення Сталіна несподівано внесло докорінну зміну не лише у демаркаційну лінію, а й в усе розмежування між двома імперіями, що тепер порядкували у Східній Європі, свавільно розпоряджаючись долею малих держав і народів регіону.

13. Політика: четвертий поділ Польщі

На територіальне розмежування із Сталіним Гітлер дивився як на короточасний проміжний етап. Тому він не надавав у цій справі жодної ваги деталям. Щоб купити прихильну пасивність і довіру Сталіна, фюрер ладен був робити будь-які територіальні поступки за рахунок третіх держав. П'ятдесят або навіть сто чи більше кілометрів на схід чи захід не мали для нього ніякого значення, коли він намірявся невдовзі заволодіти суціль усією територією аж до Уралу.

Ріббентроп того не знав. У Гітлера кожен підлеглий мусив знати піше те, що йому було доручено робити. На той момент фюрер прагнув мати найліпші відносини з Радянським Союзом. Не відаючи перспективи, Ріббентроп же був переконаний, що своїми територіальними угодами буде довготривалий кордон. Через те для нього тут важила кожна деталь.

Вранці 20 вересня він телефоном особисто надиктував у московське посольство свій проект німецько-радянського комюніке про розмежування:

"Німецький та Радянський уряди спільно визначили демаркаційну лінію між німецькою та російською сферами впливу. Ця лінія

проходить вздовж річок Піса, Нарев, Вісла, Сан включаючи Перемишль, а звідти у південному напрямку через Турку до Ужоцького перевалу. Перемишль і Турка, включаючи залізницю й шляхи, лежать у німецькій сфері інтересів".

З цим проектом Шуленбург того ж дня подався до Молотова. Повідомляючи надтерміновою телеграмою Берлін про цю зустріч, посол перш за все відзначив, що з радянського боку він уже не помітив сумнівів щодо готовності німців відійти до узгодженої демаркаційної лінії. Проте, незважаючи на всі умовляння посла, Молотов категорично відмовився прийняти проект Риббентропа.

"Молотов заявив... що Радянський уряд не може погодитися на лінію Перемишль – Турка - Ужоцький перевал, яку ми пропонуємо, а мусить наполягати на лінії верхнього Сану. Причиною було виставлено необхідність брати до уваги українців, які вважають всю територію аж до Сану національною територією і яких Радянський уряд не може розчарувати".

Посилання на українців було чистою брехнею. Інтереси українців, як такі, ніколи не бралися до уваги Москвою і найменше Станіном. Він свідомо виморив голодом та винищив кривавими руками "славних чекістів" мільйони українців саме тому, що вони були українці, яких довелося тричі підкоряти у громадянську війну. В даному випадку українців взагалі не запитував ніхто. Ясна річ, українці найбільше були зацікавлені в об'єднанні свого народу. Та якраз це Сталінові найменше було до вподоби, а дбав він просто про збільшення числа своїх підданців та імперії.

* * *

На відміну від Гітлера, Сталін вважав, що проваджувана ними спільно перебудова Східної Європи - це надовго, а тому, як і Риббентроп, він був переконаний, що у такій важливій справі не може бути дрібниць, усе важить. Молотов у розмові з Шуленбургом підкреслив, що проблему розмежування сфер впливу з Німеччиною він обговорював із Сталіним багато разів. Це означало, що його слова: виражали позицію самого Сталіна. Відмовляючись поступитися на півдні спільного кордону, він натомість запропонував німцям утішитися на півночі майбутнього спільного кордону - районом Сувалок, разом із тамтешньою залізницею, але не віддавав Августова.

Далі Молотов запропонував радянський варіант спільного комюніке: "Німецький уряд та уряд Союзу Радянських Соціалістичних

Республік установили демаркаційну лінію між німецькою армією та Червоною Армією. Демаркаційна лінія проходить по річках Піса, Нарев, Вісла, Сан". Шуленбург намагався довести, що демаркаційна лінія; не є політичний кордон, про кордон ще будуть переговори. Та Молотов стояв непохитно: лінія демаркації, роз'єднання двох армій, також повинна прилягати до верхнього Сану.

Ріббентроп, отримавши повідомлення Шуленбурга, негайно здався до Гітлера. Результатом було те, що до Москви полетіла телеграма: "Ми погоджуємося на комюніке у формі, запропонованій Радянським урядом, й опублікуємо комюніке у цій формі в ранкових газетах у п'ятницю". Це означало - 22 вересня.

Від себе Ріббентроп писав, що, відповідно до московських угод, лінія чотирьох річок означає лише "приблизний" кордон двох сфер інтересів. Німеччині "не легко" погодитися на кордон по західному берегу верхнього Сана. За це Німеччина хоче мати гострий виступ російської території між Литвою та Східного Пруссією. "Тому ми вітатимемо, якщо Росія віддасть Августів з прилеглим лісом".

Та Сталін уже розсмакував ситуацію. Він уже переконався, що Гітлер робитиме йому будь-які територіальні поступки. Тому нацисти не лише не отримали жаданого Августова, а й хутко втратили із своєї сфери інтересів Литву, на яку гострили зуби.

23 вересня німецькі газети опублікували позначте попереднім днем спільне комюніке. Воно дослівно повторювало текст, отриманий від Молотова. Того дня московські газети теж опублікували комюніке, датоване 22-м вересня, але текст його містив важливу новину, якої не було у берлінському варіанті - Сталін змінив та опублікував у новому вигляді спільний документ, не чекаючи згоди німецької сторонні

У новому варіанті говорилося, що демаркаційна лінія "проходить по річці Піса до її впадіння у річку Нарев, далі по річці Нарев до її впадіння у річку Буг, далі по річці Буг до її впадіння у річку Вісла, далі по річці Вісла до впадіння в неї річки Сан й далі по річці Сан до її витоків".

Новий текст Молотов вручив Шуленбургові 22-го. Посол негайно підправив його до Москви з такою приписною: "Радянський уряд опублікує комюніке, сформульоване, як показано нижче, і жадає, щоб аналогічний текст згодом було також опубліковано в Німеччині".

Телеграму Шуленбурга було одержано міністерством закордон-

них справ у Берліні о 02.15 23 вересня. На той час друкарні вже повним ходом випускали тираж ранкових газет й зміцнювати щось у їх тексті було запізно. Так і сталося, що одне комюніке вийшло у Берліні й Москві у різних варіантах, причому обидва варіанти давали Сталін та Молотов.

Включення Бугу до числа кордонній річок вносило істотну корекцію у лінію розмежування двох сфер інтересів. Перший її варіант, прийнятий під час переговорів Сталіна з Ріббентропом у Москві, віддавав Радянському Союзові значну частину чисто польських земель разом із східною половиною Варшави. За новою сталінською лінією п'ятьох річок на радянському боці залишалися тільки Західна Україна та Західна Білорусія.

Основний протяг лінії розмежування пропонувалося перенести далеко на схід, з Вісли на Буг. З боку Сталіна, це була дуже значна територіальна поступка. Це означало, що "батько народів" уже нагледів відповідну компенсацію да чийсь рахунок.

* * *

Телеграма Шуленбурга з повідомленням про нову сталінську лінію п'ятьох річок надійшла до Берліну, коли у шифрувальному відділі міністерства закордонних справ готували до відправки послові у Москву телеграму Ріббентропа про лінію чотирьох річок. Нацистський міністр, що уже відстав від розвитку подій, писав послові з приводу першого молотовського варіанту спільного комюніке:

"Ідея росіян про прикордонний рубіж по лінії чотирьох річок загалом зберігається з поглядом імперського уряду. Спершу я мав намір запросити пана Молотова до Німеччини, щоб тут оформити цей договір. Враховуючи ваше повідомлення про те, що керівники там не можуть покинути Радянський Союз, ми погоджуємося на переговори у Москві".

Наступного дня, 23 вересня, Шуленбург повідомив, що Молотов вітає намір Ріббентропа прибути до Москви для переговорів, але прохає кілька днів для підготовки. 25 вересня Сталін і Молотов запросили посла до Кремля на восьму годину вечора. О 22.58 з посольства до Берліну полетіла телеграма з позначкою "Найвища терміновість":

"Сталін заявив таке: При остаточному врегулюванні польського питання слід уникнути усього, що у майбутньому могло б породити тертя між Німеччиною та Радянським Союзом. З цієї точки зору він

вважає неправильним зберігати незалежним залишок польської держави. Він пропонує таке: з території на схід від демаркаційної лінії усе Люблінське воєводство й та частина Варшавського воєводства, що сягає до Бугу, повинні бути додані до нашої частки. За це ми повинні відмовитися від наших претензій на Литву.

Сталін визначив цю пропозицію як предмет наступних переговорів з імперським міністром закордонних справ й додав, що коли ми згодні з нею, то Радянський Союз негайно береться за розв'язання проблеми прибалтійських держав, згідно з протоколом від 23 серпня, та чекає у цій справі всебічної підтримки з боку німецького уряду. Сталін підкреслено вказав на Естонію, Латвію та Литву, але не згадував Фінляндію".

Саме у ті дні Сталін і Молотов грубо нав'язували прибалтійським республікам договори про взаємодопомогу, за якими на їхні території невдовзі було введено радянські війська і які стали початком процесу анексії. Для Фінляндії, котра відмовилась від сталінської "взаємодопомоги", було обрано іншу процедуру, що скоро призвела до радянсько-фінської війни.

Новий раунд переговорів Ріббентропа у Москві демонстрацією максимально дружніх радянсько-німецьких відносин мав полегшити сталінську експансію. Згодом сам Сталін вигадав і пустив у хід версію, начебто територіальні зміни та західних кордонах були здійснені Радянським урядом завдяки сталінській мудрій передбачливості, як захід до зміцнення позицій для майбутнього відбиття гітлерівської агресії. Ця версія в чистісенькою фальсифікацією. Немає жодних доказів, що Сталін після 23 серпня чекав нападу Гітлера. Загроза з боку Німеччини постала тільки після блискавичного розгрому Франції, а саме цього Сталін не чекав.

* * *

27 вересня, о 18.00 Ріббентроп прилетів до Москви. Перша розмова з Сталіним та Молотовим почалася о 22.00. Тривала вона три години і "на всьому протязі була дружньою", повідомляв Риббентроп Гітлера у звіті, що його він диктував до четвертої ранку.

З'ясувалися, писав гітлерівський міністр, такі дві можливості розв'язання проблеми територіального розмежування з Радянським Союзом:

"1/ Лінія річок Піса, Иарев, Вісла, Сан зберігається, як

було домовлено. Більш того, Литва залишиться у німецькій сфері впливу, відповідно до московського протоколу.

2/ Ми віддаємо Литву до російської сфери впливу і за це отримуємо територію на схід від Вісли, обмежену на півночі й сході річкою Буг приблизно до Крилова, а звідти на захід до річки Сан, перерізаючи її приблизно біля Томашува. Радянський Союз також віддає нам з своєї нинішньої сфери впливу ділянку навколо Сувалків до лінії якраз північніше Августува, приблизно на лінії Зеєплатте – Августув-канал".

Його вперті зусилля поліпшити другу пропозицію, писав далі Ріббентроп, встановленням лінії від Брест-Литовська на захід, повз Гродно, до річки Німан, на захід від Каунасу, пряною лінією до південного краю Латвії, не мали успіху через ще більш впертий опір з боку Сталіна.

Сталін на користь своєї другої пропозиції висував той аргумент, що розчленування чисто польського населення здається йому сумнівним заходом. "Історія довела, що польський народ постійно бореться за об'єднання. Тому поділ польського населення легко створить джерела неспокою, з яких міг би виникнути розбрат між Німеччиною та Радянським Союзом", навів Ріббентроп слова Сталіна.

"На мою пропозицію, щоб нафтовий район Дрогобича та Борислава був переданий Німеччині, оскільки Росія вже має багаті нафтові ресурси, тоді як Німеччина їх позбавлена, Сталін відповів, що на це він не може погодитися. Український народ наполегливо вимагає що територію".

Український народ, як і всі інші, не мав навіть уявлення про що велися переговори між Москвою та Берліном. Що ж до вимог, то більшовики звірячим терором органів держбезпеки давно вив відбили у людей і народів охоту вимагати будь-що й привчили їх лише чекати ласки з боку влади, як за кривавого царя Івана Грозного.

Сталіну потрібна була Західна Україна не лише як прирощена території, а й для того, щоб ліквідувати цей волелюбний український П'ємонт, де виходило декілька сотень одних лише малих націоналістичних друкованих органів.

Щоб підсолодити свою відмову поступитися регіоном Дрогобича та Борислава, Сталін зобов'язався постачати Німеччині стільки нафти, скільки її буде видобуватися на Західній Україні. Він пообіцяв, що поточний дебіт у 300 000 т. буде збільшене до 500 000 т.

щороку. За це, вказав він, Німеччина може платити вугіллям та сталевими трубами.

* * *

Ріббентроп, хоч він і мав усі повноваження, все ж не зважився сам давати відповідь. Він заявив, що повинен поміркувати до 12 годин наступного дня. Насправді він мав намір терміново звернутися до Гітлера. Фюрера він прохав якнайшвидше розглянути обидва варіанти й дати вказівку телефоном, щоб прискорити справу. Відповідь Гітлера у документах не зафіксовано. Але зміст її ясен - під час другої зустрічі у Кремлі, яка тривала з 15.00 до 18.30, було підписано нові радянсько-німецькі угоди, що вдовольняли усі вимоги Сталіна. Гітлеру будь-що треба було домогтися "дружби" з Сталіним, й задля цього він був тоді готовий на все.

28 вересня 1939 р., під батьківським оком Сталіна, Молотов і Ріббентроп підписали у Кремлі німецько-радянський договір про дружбу і кордон:

"Стаття I. Уряд СРСР та Німецький уряд встановлюють як кордон між взаємними державними інтересами на території колишньої Польської держави лінію, нанесену на карту, що додається та більш докладно буде описана у додатковому протоколі.

Стаття II. Обидві сторони визнають встановлений у статті I кордон взаємних державних інтересів остаточним та усувають будь-яке втручання третіх держав у це рішення".

Отже, не лише польський народ, а й взагалі ніхто не мав права протестувати проти міжнародного бандитизму Гітлера та Сталіна. До народів вони ставилися однаково: ніяких референдумів для вирішення долі окупованої Польщі, все вирішуватимуть два агресори:

"Стаття III. Необхідну державну перебудову на території на захід від вказаної у статті лінії здійснює Німецький уряд, на території на схід від цієї лінії - уряд СРСР".

Наступна стаття з безприкладно цинічною відвертістю оголошувала, що саме поділ Польщі розглядається сторонами як підвалина нової дружби:

"Стаття IV. Уряд СРСР та Німецький уряд розглядають вищезгадану перебудову, як надійний фундамент для подальшого розвитку дружні; відносин..."

Разом з договором Молотов і Ріббентроп підписали три протоколи. "Конфіденційний протокол" передбачав обмін населенням від-

повідних національностей у прилеглих до кордону районах.

Один "секретний додатковий протокол" було присвячено територіальному розмежуванню СРСР та Німеччини. В ньому говорилося, що таємний протокол, підписаний 23 серпня 1939 р., має бути виправлений у пункті 1-му, "відбиваючи той факт, що територія Литовської держави відійшла до сфери впливу СРСР, тоді як, з другого боку, Люблінське воєводство та частина Варшавського воєводства відійшли до сфери впливу Німеччини... уряд СРСР застосує спеціальні заходи на Литовській території для захисту своїх інтересів".

Останнє означало, що Радянський Союз віднині має "право" анексувати не лише Фінляндію, Естонію та Латвію, а й Литву, як забагнулося Сталіну, що дивився на себе як на збирача колишньої єдиної й неділимої Російської імперії.

Другий секретний протокол, навздогін за першим, підкреслював, що обидві сторони дбатимуть про взаємні інтереси у припущенні поляків:

"Обидві сторони не допускати будуть на своїх територіях будь-якої польської агітації, що заторкує територію другої сторони. Вони придушуватимуть на своїх територіях усі джерела подібної агітації та інформуватимуть одна одну про заходи, вживані з цією метою".

14. Самовикриття: політичний цинізм

Заключним акордом переговорів з Ріббентропом у Москві стала спільна радянсько-німецька заява. Після того, говорилося у заяві, як уряд Німеччини та уряд СРСР новим договором "остаточно врегулювали питання, що постали внаслідок розпаду Польської держави, й тим самим створили міцний фундамент для тривалого миру у Східній Європі", вони у взаємній згоді висловлюють думку, що "ліквідація нинішньої війни між Німеччиною, з одного боку, та Англією й Францією, з другого боку, відповідала б інтересам усіх народів".

На перший погляд могло здатися, що гітлерівська Німеччина та СРСР розподіливши між собою Східну Європу, тепер найбільше прагнуть припинити війну й тим самим змусити погодитися з поділом Польщі Англію та Францію, які оголосили Німеччині війну саме за її напад на Польщу. Насправді ані Гітлер, ні Сталін міру не

хотіли. Сталін тому, що він волів, аби капіталістичні держави взаємно виснажилися у довгій війні. Гітлер тому, що він розраховував на швидку перемогу над Францією, щоб далі, не гаючи часу, напасти на Радянський Союз, завоювання якого було його найголовнішою метою. Виступаючи з "мирною" пропозицією, Гітлер прагнув внести розбрат у табір противників, послабити їх. Сталін лише підігравав партнерові, знаючи, що нічим при цьому не ризикує, бо Англія і Франція на мир не підуть.

Декларація про дружбу з фашистською Німеччиною була величезним політичним самовикриттям Сталіна та його режиму. Вона демонструвала усьому світові не лише спорідненість тоталітарних режимів, а й те, що на чолі СРСР стоять абсолютно безпринципні люди, здатні задля вигоди переходити з одного табору до другого. Такий висновок потверджувався заключною частиною декларації. Проголосивши своєю метою укладення миру, керівники СРСР і Німеччини заявляли:

"Обидва уряди спрямують свої спільні зусилля, в разі потреби у згоді з іншими дружніми державами, щоб по можливості швидше досягнути цієї мети. Коли ж, однак, ці зусилля обох урядів залишаться безуспішними, то таким чином буде встановлено факт, що Англія та Франція несуть відповідальність за продовження війни, причому в разі продовження війни уряди Німеччини й СРСР консультуватимуться один з одним про необхідні заходи".

"Інші дружні держави" - то вже були тільки фашистські держави. Отже, Сталін погрожував, що Радянський Союз спільно з Німеччиною виступить проти тих країн, які воювали за відновлення Польщі, проти гітлеризму.

* * *

Відповідно Молотов, через три дні після підписання з Ріббентропом договору й декларації, роз'яснював з трибуни Верховної Ради:

"За останні кілька місяців такі поняття, як "агресія", "агресор" здобули новий конкретний зміст, набули нового сенсу... Німеччина перебуває у становищі держави, що прагне якнайшвидшого закінчення війни й миру, а Англія та Франція, котрі ще вчора виступали проти агресора, стоять за продовження війни й проти миру. Ролі, як бачите, змінюються".

Протягом тривалого періоду тема антифашизму була головною у

всій радянській пропаганді, пов'язаній з питаннями зовнішньої політики. Головним ворогом у цій пропаганді, зрозуміло, була Німеччина - агресивні загарбницькі плани гітлеризму щодо СРСР були відомі. Договір про "дружбу" змінював усе. Недавнього ворога треба було змальовувати другом, держави, що могли бути союзниками проти Гітлера, - ворогами. Саме поняття антифашизму втрачало сенс. Це вимагало діаметральної зміни усієї спрямованості ідеологічної боротьби. Молотов й давав нові настанови, вироблені, як завжди, Сталінім.

Але найперше доводилося з'ясувати позицію у питанні про Польщу, поділ якої найбільше й звабив Сталіна повернути фронт. Тим-то Молотов вів далі польську тему, сплітаючи її з темою миру. Саме миру прагнули народи, і для шахрайської політичної демагогії це створювало зручні умови - захист Польщі виставлявся як агресія і, отже, головна перешкода мирові, а позиція західних держав - "новою".

"Спроби англійського та французького урядів виправдати цю свою нову позицію даними Польщі зобов'язаннями, ясна річ, явно неспроможні. Про відновлення старої Польщі, як зрозуміло кожному, не може бути й мови. Тому безглуздом є продовження нинішньої війни під прапором відновлення колишньої Польської держави. Розуміючи це, уряди Англії та Франції, однак, не бажають припинення війни та відновлення миру, а шукають нового виправдання для продовження війни проти Німеччини".

Нова дружба зобов'язувала. Щоб виправдати власні брудні дії, доводилося вигороджувати нових друзів, навіть гітлерівську ідеологію:

"В останній час правлячі кола Англії та Франції намагаються зобразити себе як борців за демократичні права народів проти гітлеризму, причому англійський уряд оголосив, нібито для нього метою війни проти Німеччини є не більш й не менш, як "знищення гітлеризму"... Але будь-яка людина зрозуміє, що ідеологію не можна знищити силою, не можна покінчити з нею війною. Тому не лише безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за "знищення гітлеризму", що прикривається фальшивим прапором боротьби за "демократію"..."

Англія й Франція відкинули брехливу "мирну" пропозицію Гітлера. Відтоді радянська пропаганда, спрямовувана Сталінім, розгорнула запеклу кампанію проти "англо-французьких підпалювачів війни". В інтересах нового сталінського курсу у зовнішній політиці

все було поставлено з ніг на голову. Агресорами зображувалися не фашистські держави, а ті, хто виступив проти агресорів.

15. Самовикриття: визнання агресії проти Польщі

Вступ військ Червоної Армії на територію Східної Польщі 17 вересня 1939 р. мав великі наслідки для Польщі та України. Згідно з умовами секретного протоколу до радянсько-німецького договору про дружбу і кордон, західний рубіж СРСР на відтинку України було пересунуто від річки Збруч на Буг і Сан. Західна Україна, яка доти була частиною Польщі, була включена до складу СРСР "із з'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою" - так було сказано у законі, прийнятому Верховною Радою СРСР 1 листопада 1939 р.

У постанові Верховної Ради УРСР, ухваленій 15 листопада, говорилося про возз'єднання. Саме як возз'єднання західноукраїнських земель з Україною були сприйняті вересневі події 1939 р. й переважною більшістю українського народу.

Проте не можна забувати, що сталася ця історична подія внаслідок таємної антипольської змови Сталіна й Гітлера. Не можна також забувати, що національні права українського народу для Сталіна абсолютно нічого не значили, як і радянсько-польський договір про ненапад, підписаний у Москві 25 липня 1932 р. Посилання на "єдинокровність" при введенні військ Червоної Армії у Східну Польщу було пущене у хід кремлівським диктатором виключно для зручності. Воно лише маскувало хижацький апетит збирача імперії, котрий невдовзі прибрав до рук Литву, Латвію, Естонію та Бессарабію, з якими зовсім не було кровного споріднення. Отже, український народ не має жодних підстав відчувати якусь вдячність Сталіну за возз'єднання, що лише збільшило число безправних й стероризованих підданих його страшної імперії.

* * *

Даючи політичну оцінку описуваним у книзі К. Лішевського воєнним подіям вересня 1939 р., не можна забувати, що Польща стала жертвою подвійної агресії - гітлерівської та сталінської. Тут не повинно бути двох думок: співучасть у гітлерівському нападі на Польщу була визнана Радянським урядом офіційно. Зробив це голова Раднаркому СРСР та наркомзаксправ Молотов, виступаючи на сесії

Верховної Ради 31 жовтня 1939 р.:

"Виявилось, що досить було короткого удару по Польщі з боку спершу німецької армії, а згодом - Червоної Армії, щоб нічого не залишилося від цього потворного дітища Версальського договору".

Цей безприкладно цинічний вияв великодержавної зневаги до сусіднього народу та його держави, негайно узятий на озброєння машиною радянської політичної пропаганди, міг бути демонстрований перед усім світом лише за цілковитої певності у безкарності вчиненого й безповоротності загибелі Польщі як незалежної держави.

Ситуація змінилася докорінно після несподіваного для Сталіна та його кліки гітлерівського нападу на СРСР. "Дружба" з фашистською Німеччиною призвела до катастрофи 1941 р. Сталіну довелося шукати інших друзів, тепер уже в таборі ворогів Гітлера. Одним з них був польський уряд, що знайшов притулок у союзному Лондоні.

30 липня 1941 р. в Лондоні було підписано угоду між урядом СРСР та урядом Польщі. Угода передбачала негайне відновлення дипломатичних відносин між обома урядами, взаємодопомогу у війні проти гітлерівської Німеччини. Але відкривалася угода таким пунктом:

"1. Уряд СРСР визнав радянсько-німецькі договори 1939 року стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу".

16. Питання про радянсько-польський кордон

Перший пункт угоди від 30 липня 1941 р. був рівнозначний радянському визнанню, що після перемоги над Німеччиною Польщі має бути повернута уся її передвоєнна східна територія. Але прямо про це в угоді не говорилося, і обидві сторони - Сталін у Москві, польський емігрантський уряд у Лондоні - мали намір знову заволодіти західними білоруськими та українськими землями, які на час укладення лондонської польсько-радянської угоди вже загарбав Гітлер.

Тому протягом майже усієї війни, до Ялти, тривала гостра політична та дипломатична боротьба у питанні про майбутній радянсько-польський кордон. Польський уряд стояв на тому, що Польща має повернутися до кордону, яким він був до 17 вересня 1939 р. Радянський уряд вимагав визнання того кордону СРСР, який утворив-

ся після возз'єднання Західної України та Західної Білорусії з УРСР та БРСР. Слід зазначити, що фактично сторони сперечалися лише за Галичину, як економічно найбільш цінну з усіх земель. Документи свідчать, що коли йшлося про конкретні території, то суперечки ніколи не торкалися Волині чи Західної Білорусії.

Радянська сторона висувала два головні аргументи. Перший: приєднання Західної України та Західної Білорусії до СРСР відповідало волі їх народів, вираженій у результатах виборів до Народних зборів 22 жовтня 1939 р. Другий: новий радянський кордон, що утворився 1939 р., відповідав "відомій лінії Керзона".

Зараз ця лінія не така вже й відома. Тому слід дещо нагадати.

*

*

*

8 грудня 1919 р. Верховна рада союзників /Антанти/ прийняла "Декларацію про тимчасові східні кордони Польщі". Лінія кордону була розроблена комісією експертів Паризької мирної конференції на основі етнографічного принципу Польщі, яка влітку 1919 р. загарбала територію Західно-Української Народної Республіки, тобто Галичину, союзники ще 21 листопада запропонували 25-річний мандат на управління цим українським краєм. Польща мандат відкинула, маючи намір назавжди привласнити Галичину.

Не вдовольнившись загарбанням території ЗУНР, Польща у квітні 1920 р. напала на Радянську Україну, зайняла Київ. Влітку 1920 р., коли Червона Армія, визволивши Київ, швидко просувалась на захід, вступила у Галичину, становище розглядалося Верховною радою союзників на конференції у Спа. Зберігся її протокол. З нього видно, що польський прем'єр Грабський на конференції волав про допомогу. Але про будь-яку військову інтервенцію західні держави взагалі відмовилися говорити, а допомогу й підтримку обіцяли тільки на певних умовах. На засіданні 10 липня 1920 р. британський прем'єр-міністр Ллойд Джордж заявив, що союзники можуть підтримати Польщу в тому разі, коли її армія відійде до свого "законного кордону", а Червона Армія продовжуватиме наступ.

Полякам запропонували угоду, яку Грабський змушений був підписати. Польський уряд зобов'язувався негайно укласти перемир'я з Радянською Росією, відвести свої війська за лінію від 6 грудня 1919 р., віддати Литві захоплені польськими військами Вільнюс,

визнати постанову Верховної ради союзників про Східну Галичину від 21 листопада 1919 р.

Своїм підписом уряд Польщі визнав законність кордону, запропонованого Верховною радою союзників відповідно до східної межі етнографічно польської території. Тим самим визнавалася й лінія західного кордону Галичини, що відмежовувала українські землі від польських.

* * *

11 липня 1920 р. британський міністр закордонних справ Керзон звернувся до радянського уряду з нотою, в якій пропонувалося негайно укласти перемир'я з Польщею. У ноті наводилися зобов'язання польського уряду й називалися географічні пункти, по яких приблизно мала пройти лінія східного кордону Польщі: Гродно – Валувка – Немирів – Брест-Литовськ – Дорогуск - Устилуг, на схід від Грубешіва, через Крилів, на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля, до Карпат. На північ від Гродна кордон Польщі з Литвою мав йти вздовж залізниці Гродно - Вільнюс, а далі на Двинськ /Даугавпілс/.

Без карт з позначеними на них етнічними районами та лініями кордонів різних часів цей перелік сам по собі мало що говорить. Тому слід пояснити, що названа у ноті Керзона лінія загалом відділяла від Польщі Західну Білорусь та Західну Україну. Пояснимо також, що коли тут говориться про Західну Україну то маються на увазі не лише Галичина, а й Волинь, що лежить на північ від Галичини. Разом з тим лінія показує, що експерти Паризької мирної конференції не зовсім розібралися у межах етнічно української території. Північну половину Західної України вони обмежили на заході Бугом, залишивши на польському боці Холмщину, старий український край. Були й інші, дрібніші, неточності на користь Польщі.

Британський уряд, виступаючи від імені союзників /крім США, котрі не були членом Верховної ради союзників/, у своїй ноті назвав цю лінію межею "законних етнографічних кордонів Польщі". Отже, заява являла собою колективне міжнародне визнання законності східного кордону Польщі не далі як по лінії, відтоді відомої під назвою лінії Керзона.

Ленін не повірив, що західну пропозицію зроблено з наміром чесно її виконати. У телефонограмі Сталіну він без будь-яких на те підстав характеризував її як суцільне шахрайство й дав вказівку про "шалене посилення наступу". Але у наступі на Варшаву ра-

дянські війська були розгромлені. Польські війська знову захопили Західну Україну й Західну Білорусь.

Восени 1920 р. у Ризі розпочалися радянсько-польські переговори. 24 вересня, на пленарному засіданні мирної конференції, делегація Радянської Росії зачитала заяву ВЦВК РРФСР, зроблену від імені Росії і... України. Вона містила згоду укласти мир "на основі визнання кордоном між Польщею та Росією лінії, що проходить значно далі на схід від кордону, встановленого Верховною Союзною радою... з тим, що Східна Галичина залишиться на захід від цього кордону".

18 березня 1921 р. переговори завершилися підписанням мирного договору. Стаття 2-а договору містила величезний опис нового кордону з переліком усіх найдрібніших пунктів. У статті 3-й говорилося: "Росія та Україна відмовляються від будь-яких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаного у статті 2-й даного договору".

Ця відмова була дуже серйозною поступкою за рахунок України. Більшовицькі лідери помилково вважали, що держави Антанти мають намір виступити на боці Польщі, й тому готові були платити за мир. Маріонетковий уряд у Харкові приймав усе, що за нього вирішувала Москва. В умовах, коли КП/б/У була автономною організацією РКП/б/, Україна могла бути тільки автономією, справжній суверенітет їй міг тільки наснитися, навіть до укладення "союзного" договору.

Зауважимо, що за ризьким миром Польща отримала не лише Галичину, а й Волинь, яка раніше була частиною Росії, як і Західна Білорусь. Тож не диво, що в роки другої світової війни польський емігрантський уряд вперто вимагав відновлення "лінії Риги".

З свого боку, радянський уряд стояв за "лінію Керзона", яка була покладена Станіном в основу радянського кордону з Німеччиною у вересні 1939 р.

* * *

Зрештою, на Кримській конференції СРСР, США. і Англії, у лютому 1945 р., керівники західних держав дали згоду підтримати радянську позицію у питанні про кордон з Польщею. У Ялті Сталін, Рузвельт і Черчілль ухвалили, що Польща отримає, як компенсацію за втрату своєї східної території, частину східної німецької території, що колись була польською.

На основі ялтинської постанови про кордони Польщі 16 серпня 1945 р. було укладено радянсько-польський договір про державний

кордон. За цим договором, кордон між Польщею та СРСР встановлювався вздовж лінії Керзона з відступами від неї у деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі. Крім того, Радянський Союз передав Польщі додатково територію до р. Західний Буг і р. Солокія на південь від м. Крилова - з відхиленням від лінії Керзона на 30 км. - від УРСР, а також частину Біловезької Пущі в районі Немирів, Ялівка - з відхиленням від лінії Керзона на 17 км - від БРСР. У відповідних районах було проведено обмін населенням.

Для України цей кордон не був найкращим рішенням. За межами республіки залишився район Холмщини з великим, понад 0,7 млн., українським населенням. У 1947 р. воно було брутально вигнане із своїх прадідівських домівок та розпорошено переміщене на захід Польщі, у райони, що відійшли від Німеччини. Тим самим ще одна частина українського народу була приречена на втрату національної ідентичності. Маріонетковий компартійний уряд у Києві, як завади, був байдужий до національних інтересів українського народу.

* * *

Таким був політичний супровід воєнних подій, описаних у книзі К. Лішевського. Певна річ, його слід було б доповнити викладом аналогічної польської версії, але це вже справа другої сторони.

Далі наводимо переклад "Підсумків" з книги К. Лішевського. Переклад зробив Ф. М. Шабульдо.

Додаток: Karol liseeweki. Wojna polsko-sowiecka 1939
г. Wyd-wo "Jestem polakiem", Hove(BDgland), 228 str.
Podsumowanie (str. 178 - 190).

/Див. стор.62/

Підсумки

В нашій праці подано нарис про польсько-радянську війну, що виникла з агресії, якої зазнала Польща 17 вересня 1939 р.

Була то, зрозуміло, війна зовсім "нетипова". Польське військо було-вже значною мірою розгромлене після шістнадцяти днів боротьби з розтрощуючою німецькою перевагою на західному фронті. На сході, де розпочали атаки більшовики, перебувай виключно частини Корпусу Охорони Прикордоння /КОП/, особливо погано озброєні й чисельно серйозно ослаблені тиліві й запасні формування, ще не відмобілізовані частини. На подальших стадіях радянської агресії доходило до сутичок із знекровленими у боях з німцями частинами, що намагалися пробитися до Угорщини, .

Такі свіжі й, як на польські умови, порівняно добре озброєні формування, як згадані вище полк кінноти КОП і 3-й полк піхоти КОП були винятком, і в цьому випадку, однак, чисельна перевага у кількості й зброї (артилерія, танки) радянського противника виявилася приголомшливою.

Совіти атакувала набагато більшими силами. Так, наприклад, "Советская военная энциклопедия" (том 6-й, Москва, 1978) у статті "Визвольні походи 1939-1940" (так евфемістично визначена агресія проти Польщі у вересні 1939 р, й поглинення румунської Бессарабії та Північної Буковини у 1940 р.). Інформує з цієї теми: "Після розкладу буржуазно-поміщицької Польської держави частини Білоруського Особливого та Українського Особливого військових округів відповідно до рішення Радянського уряду перейшли 17 вересня польсько-радянський кордон. (...) Були утворені командування Білоруського і Українського фронтів. До складу Білоруського фронту (командуючий - командарм 2-го рангу М.П.Ковальов) увійшли армії 3, 11,10 і 4-та кінно-механізована група, а також 23-й окремий стрілецький корпус. Український фронт (командуючий – командарм 1-го рангу С.К.Тимошенко) складався з 5, 6, і 12-ої армій. У складі кожної армії і окремого стрілецького корпусу була агітаційна група».

Процитуємо ще з тієї ж самої енциклопедії: «Радянським військам було заборонено бомбардувати з повітря і обстрілювати артилерією міста та інші населені пункти. Від військ вимагалось лояльне (! - К Л.) ставлення до польських військових, якщо вони не будуть чинити збройного опору". Отже, гарантувалося якесь "лояльне" поводження, але тільки у випадку, якщо жертва агресії не чинитиме опору! Додамо, що в енциклопедії немає ані слова

про будь-які тодішні польсько-радянські бої.

* * *

Зв'язок між польським Головним командуванням і великими частинами функціонував слабо. Навіть при найбільших зусиллях за всіх тих обставин не могло бути й мови про створення якогось суцільного фронту оборони на сході Польщі. Ситуацію погіршувало цілковите зневажання польською стороною можливості радянської агресії. З цим була пов'язана злочинна відсутність будь-якого осмислювання такої можливості в приготувань на цей випадок - не тільки оборонних у вузькому значенні цього слова, а також і в організаційно-інструктивному розумінні, стосовно державної адміністрації, органів самоврядування й самої людності. Майже всі, від верхів до низів, виявилися заскоченими зовсім зненацька.

Поглиблювала часом дезорієнтацію підступна, груба радянська дезінформація, спочатку у непоодиноких випадках результативна. Оті масово поширювані плітки й навіть офіційні заяви вищих радянських офіцерів (особливо у Львові) про їхній марш проти німців на допомогу Польщі; висування наперед маси військ, особливо танків, при уживанні, однак, стрілянини; "політика усмішок та частування цигарками"; невтримна масова та національна демагогія, міх іншим у листівках. Давайся взнаки величезна втома та пригніченість поразками у битві з німцями.

Загадом польська реакція на радянську агресію з названих вище причин була неоднозначна. Війна мала місце, але були також капітулянтські тенденції. Спричинилася до них, об'єктивно кажучи, "загальна директива" Ридз-Сміглі від 17 вересня 1939 р., деформована плітками, а в поодиноких випадках ще й злочинно "звужена" (генерали Руммель і Лангнер).

* * *

У загальних рисах можна зробити такі, дуже стислі, висновки з 15-денної польсько-радянської війни - від початку агресії, 17.9.1939, до розпуску групи Рюккеманна, а також капітуляції групи Зеленецького 1.10.1939. Зосереджуємо увагу при цьому на операціях, в яких був задіяні польські частини від полку й вище.

На відтинку Північ" діяли насамперед дві великі групи, з яких першу позначимо як "Окуліч", а другу як "Пшеждзецький". Обидві вона перейшли литовський кордон. Перша зробила це без

боїв, протягом 3-4 днів з моменту радянської агресії, друга - у боях протягом 7-10 днів. Загалом тоді до Литви перейшло близько 1400 поляків; поряд з певною кількістю цивільних то були переважно військові офіцерського та унтер-офіцерського окладу.

Дві інші групи - полки КОП "Вільно" й "Глибоке" також перейшли кордон, здебільшого після боїв; перший до Литви, другий - до Латвії (до цієї останньої країни перейшло у той час до двох тисяч поляків). Зате полк КОП "Вілейка" майже цілком був знищений у боях.

Шоста, значно менша група - "Домбровський" - не зважившись на перехід литовського кордону, вирушила у напрямку на Варшаву, що оборонялася, але не змогла її досягти й була розпущена після 12-денного маршу. Нарешті, місто Гродно оборонялося півтора-два дні, після чого більшої захисників вдалося відступити до Литви чи сховатися.

На відтинку "Центр" бачимо передусім чотири групи: "Клевберг", "Рюккеманн", а також значно менші - "Зайончковський" і "Табачинський". Всі вони, зважаючи на їхнє географічне розташування, не мали шансів перетнути кордон ані на півночі, ні на півдні. Тому вони рухалися до центру країни, чи то плануючи прийти на допомогу Варшаві ("Клевберг"), чи сподіваючись на з'єднання з "Клевбергом".

Група "Рюккеманн", особливо полк кінноти КОП, обороняла з 17.9.1939, протягом перших двох-трьох днів, державний кордон. Зрештою ці групи або капітулювали перед німцями (група "Клевберг" і частина групи "Табачинський", яка змогла приєднатися до неї), або перед Советами (група "Зайончковський"), або врешті-решт були розпущені (група "Рюккеманн").

Далі, на тому ж відтинку "Центр", бачимо групу "Зеленівський". Вона капітулює перед Советами після короткого бою її частини. Ми в також свідками часткової демобілізації, частково ж капітуляції війська в околицях Ковеля й у Володимир-Волинському. Частина жовнірів з Ковеля прилучилася зрештою до групи "Клевберг", а частина після бою /Верба/ до групи "Зеленівський".

Нарешті, на відтинку "Південь", маємо справу з більшою кількістю груп, котрі умовно визначаємо як "Котарба", "Мачек-Курнатовський" /розуміючи цю останню як "частку від цілого", тобто усіх тих військ, що відійшли до Угорщини/, "Андерс" і

"Альбрехт", "Біллевич-Ковалевський", а також полк КОП "Рівне".

Перша група (в усякому разі, частково) після одноденного бою переходить до Румунії. Друга протягом наступних 5-6 днів переходить до Угорщини, здебільшого без боїв. Польська авіація після спорадичних боїв з Советами перелітає до Румунії; туди ж змогла дістатись значна частина повітряних балонів. Усього до Румунії та Угорщини дісталося тоді понад 70000 поляків.

Третя група була розбита у бою; четверта - що становила частку групи "Андерс" - після сутичок з Советами капітулювала перед німцями. П'ята група капітулювала майже без бою перед Советами. Полк КОП "Рівне" було майже повністю знищено у боях. Також на відтинку "Південь" мала місце капітуляція двох міст - Львова і Тернополя.

Долю двадцяти однієї названих тут груп і міст за допомогою таблиці можна зобразити у такий спосіб:

А. Бої з Советами:

1. Відхід після бою за кордон ("Пшеждзецький", "Гродно", полки КОП "Глибоке" і "Вільно", частково "Котарба");

2. Розпуск частини після боїв чи сутичок ("Рюккманн", "Домбровський");

3. Капітуляція після боїв, частково перед німцями ("Клевберг", Табачинський, "Зайончковоцький", "Зеленевський", "Альбрехт");

4. Розгром (полки КОП "Вілейка", "Андерс", а також "Рівне").

Б. Без боїв з Советами:

1. Відхід без боїв за кордон ("Окуліч", "Мачек-Курнатовський");

2. Капітуляція майже без бою ("Біллевич-Ковалевський", Львів, Тернопіль);

3. Часткова демобілізація, частковий перехід до "Клевберга" чи "Зеленевського", часткова капітуляція без бою (Ковель – Володимир-Волинський). Проте й тут були бої з Советами (Верба, Шацьк, Вербич).

Загалом, згідно з радянськими повідомленнями, вони взяли у полон у 1939 р.- близько 230 тисяч польських військових. Це досить велике число, коли врахувати, до німці - з якими польське військо мало більшість славнозвісних боїв у вересневій кампанії - захопили, за їхніми власними даними, 694 тисячі полонених /за польськими даними, лише близько 400-420 тисяч/.

Більшість взятих до полону Советами польських рядових і значна частина унтер-офіцерів була звільнена. Це не завадило зрештою тому, що в 1940-1941 рр. багато з них було вивезено до Росії в ході винищувальної депортації польського населення, що охопила загалом близько мільйона людей. Така доля спіткала, зокрема, уже згаданого тодішнього капрала В.Суринта. Десь на початку листопада 1939 р. його було звільнено з табору у Ковельську, він повернувся додому, до повіту Молодечно, але у квітні 1940 р. був вивезений до Росії,

Поряд з тим значну більшість офіцерів та певну кількість старших унтер-офіцерів було, як відомо, вбито у різних місцях в Росії, з яких тільки Катинь є добро знане та частково удокументоване подробицями.

Масштаби воєнних злочинів, вчинених Советами тільки над вивезеними до Росії польськими полоненими офіцерами (прізвища яких невідомі), можна зобразити у вигляді велетенської піраміди жертв. Її основу складають близько 5000 поручників й підпоручників; над ними - близько 2500 капітанів та ротмістрів, ще вище - майже 550 майорів, далі - майже 300 полковників і підполковників; нарешті, вершину піраміди складають 12 генералів. Усього вісім тисяч й декілька сотень убитих поїздках офіцерів.

Незалежно від цього слід наголосити також й на інших радянських воєнних злочинах Багато польських військових, особливо офіцерів, було вбито ще у вересні 1939 р., більшість з них зазнала нелюдського поводження, принижень, пограбувань. Щодо цивільного польського населення, то вже у вересні 1939 р. мали місце масові убивства інтелігенції, землевласників і поселенців на селі, масове ув'язнення державних чиновників та громадських діячів, доведення їх до нелюдського стану та депортація до Росії. Мали місце також масові грабунки майна.

Своїх підрахунків втрат, що їх поляки зазнали у боях, Совети не подавали.

Коли ж говорити про втрати радянської сторони, то Молотов на надзвичайній сесії Верховної Ради СРСР у Москві 30.10.1933 ("Правда", 1.11.1939) навів такі цифри: на Білоруському фронті 243 убито й 503 поранено (разом 746); на Українському фронті 491 убитий і 1359 поранених (разом 1850). Отже, загальна кількість жертв, що їх зазнали Совети, убитими - 737, пораненими -1862, загалом 2599 чол.

Насправді ж це число є дуже заниженим. Це особливо стосується числа вбитих у найбільших сутичках, як бій за Гродно, під Кодзівцями, оборона району Сарн, бої під Шацьким і Милановим. Лише у бою за Гродно, за даними рапорту майора Владислава Серафіна, головної постаті в обороні міста², загинуло до 800 радянських солдатів. У бою під Кодзівцями радянські втрати могли становити понад 500 чол. За цих обставин число вбитих, наведене Советами, не може бути прийняте. Це число мало бути насправді у декілька разів більше³. В цілому число втрат радянської сторони убитими могла, на нашу думку, коливатись у межах 2500-3000, а разом з пораненими десь 8000-10000.

Додамо, що за нашими підрахунками - поряд з досить значними втратами убитими й пораненими - Совети зазнали певних втрат у техніці. Зокрема, було знищено загалом до ста радянських танків і бронемашин.

Що ж до воєнних трофеїв, то Молотов навів такі цифри: понад 900 гармат, понад 10000 кулеметів, близько 300000 гвинтівок, понад 150 мільйонів патронів для гвинтівок, близько 1 мільйона артилерійських снарядів, а також до трьохсот літаків.

Щодо цих даних, то явно фальшивим є число отих "до 300" літаків. Уся польська військова авіація налічувала у вересні 1939 р. понад 460 бойових машин. Більшість з них (близько 370) були втрачені у боях з німцями, близько сотні перелетіло, згідно з наказом, до Румунії (дані за працею Й.Павляка). Туди ж перелетіли літаки Польських авіаційних ліній "Льот". Чимало машин, здебільшого учбових і спортивних, перелетіло до Латвії.

Отже, твердження про захоплення "до 300 польських літаків" нагадує вже наведену /в тексті,- В.К./ брехню радянської сторони про захоплення 23 літаків на аеродромі у Ліді - де не було жодного!

В нашій праці ми виокремили - незалежно від різних дрібніших епізодів - кільканадцять більш чи менш значних "етапів" польсько-радянської війни 1939 р., що дуже різняться поміж собою розмірами. Три з них виразно виступають на перший план: дводенна оборона Гродна /20 - 21.9/, чотиригодинний бій під Кодзівцями /22.9/ і 15-денні бої групи генералів Орлика та Рюккманна /17.9 - 1.10/.

У випадку з Гродно йшлося лише про оборону міста перед Советами, пов'язану із завданням значних втрат противникові і

наступним благополучним відходом чи переховуванням більшості оборонців.

У випадку з боєм під Кодзівцями йшлося про найбільшу окрему польсько-радянську сутичку в цій війні, що закінчилася переможно для нашої сторони. Виявилася при цьому надзвичайна мужність польських офіцерів і жовнірів, а серед тих останніх - молодих білоруських селян. Знищення танків пляшками з бензином не в забудованому місті, а на відкритій місцевості й у такій кількості - принаймні, вискакування на танки і розбиття рушничними прикладами стволів їхніх кулеметів, - є безприкладним у воєнній історії і явно заслуговує на увічнення в якомусь добре поставленому фільмі, й у цьому випадку також вдалося досить щасливо відійти до Литви. Звідти багато дісталосся до війська у Франції.

Нарешті, група Рюккеманна була тим польським військовим формуванням, яке найдовше билосся з Сове́тами. Полк кінноти КОП до того ж протягом 3-4 днів захищав польський державний кордон. Більш того, це була єдина польська частина таких розмірів, що воювала виключно проти радянської сторони, бо всі інші великі групи (напр. генералів Клевберга чи Андерса) воювали як проти німців, так і проти більшовиків. Тут також, незалежно від того, яких втрат було завдано Сове́там, більшості захисників вдалося уникнути полону (й тим самим - для офіцерів - пізнішої страти у різних Катинях) і потім мати змогу боротися у підпіллі чи на Заході.

* * *

Поляки, навіть творча інтелігенція, на жаль, погано знають події польсько-радянської війни 1939 р. Яскравим прикладом цього є вірш Збігнева Герберта "17.IX", присвячений Йозефу Чапському ("Культура", травень 1982), з якого процитуємо дві перші строфи:

Моя беззахисне Вітчизна прийме тебе як напасника,
І шлях, що ним Ясь і Малгося дріботіли до школи
не розверзеться в безодню.

Річки надто повільні, не скорі до потопів,
рицарі, що сплять у горах, й надалі будуть спати,
тож легко увійдеш, непроханий госте.

На щастя, так зле, як уявляє поет, не було, хоч можна

було показати Советам значно більше "зубів", про що коротко ще буде нижче.

Слід також зазначити, що в країні існує велика громадська потреба в інформації про події, окреслені скороченням "17 вересня 1939", його тла (щодо цього є вже спогади - праця Єжевського, хоч, очевидно, вона є важко-доступною). Головне ж, однак, хоч би трохи історії тієї 15-денної війни. На цю тему є згадки навіть у підцензурній польській пресі.

Так, варшавській "Політиці" (7.5.1983) під час інтерв'ю з учнями загальноосвітнього ліцею в Пултуську один з учнів розповів: "Не можу сказати, що ті факти обминають цілком, але говорять про них надто мало, так мало, що, можливо, було б краще взагалі не згадувати. Мало, наприклад, ми знаємо про війну 1920 року, не знаємо ближче обставин 17 вересня 1939 р. (підкреслення наше - К.Л.). Якщо є неясності, то робляться різні домисли".

Слід також нагадати, що сумне сорокаріччя радянської агресії проти Польщі було відзначене у Краї - зрозуміло, "нелегально" - у вересні 1979 р. Велике пожвавлення в діапазоні цієї проблематики можна також було відмітити у кульмінаційний період діяльності "Солідарності" в 1984 р.

* * *

На закінчення варто поміркувати над тим, що було б, якби тодішнє польське політичне й військове керівництво було більш завбачливим на переломі серпня та вересня 1939 р. Якби проявило себе більш далекоглядним у самий день радянської агресії.

Угода між гітлерівською Німеччиною та сталінською Росією від 23 серпня 1939 р. мусила зняти шалену тривогу серед польських урядових чинників. Той факт, що тільки дуже мало приватних осіб, державних чиновників й офіцерів помітило смертельну небезпеку нападу зі сходу, ще не звільняв правлячу "верхівку" від необхідності більшої проникливості й далекоглядності.

Абсолютно необхідним було відповідне "contingency planing"- політичне, військове й адміністративне планування на різні можливі випадки. І, отже, підготовка різних варіантів відповідних дипломатичних нот та інструкцій для прикордонних застав; відповідних наказів для війська; зміцнення прикриття східного кордону щонайменше на відтинку "Південь"; інструкції для органів

адміністрації й поліції; нарешті, відповідні декларації та інструкції для населення.

Усього цього не було, на жаль, навіть сліду. Якби було, то дуже допомогло б критичного дня 17 вересня 1939 р.

Щодо військових рішень, які були прийняті уже в конкретних умовах 17 вересня 1939 р., то потрібні були інші рішення, що демонстрували б польську волю до оборони проти радянських агресорів і дали б можливість залишитись на власній землі більш тривалий час польському урядові, який повинен був здійснити у ті дні велику міжнародно-політичну акцію.

Якби, використовуючи при цьому хоча б частково запал добровольців, зважилися на оборону Вільна і, особливо, Львова; можливо навіть - найскромнішою мірою - на оборону деяких інших, менших міст, зокрема Тернополя і Станіслава.

Якби було кинуте проти Советів 10-у бригаду механізованої кавалерії полковника Мачка, що билася 17 вересня в околицях Львова, а також 21-й батальйон легких танків під командуванням майора Єжи Луцького, котрий вранці 17.9 перебував у Станіславі і без жодного пострілу - у вересневій кампанії!- перейшов 18 вересня через кордон у Кутах до Румунії, всупереч опозиції нижчих офіцерів, які бажали битися (подробиці можна знайти у вже цитованого Р.Скубанського)⁵.

Якби було кинуте до бою з Советами ескадрони запасного центру Подільської бригади кавалерії полковника Курнатовича з Станіслава, а також залишки нашої авіації (майже сто машин), зосередженої на "румунському перед-мості".

Якби було продовжено оборону на Дністрі поза той один-єдиний день 17 вересня 1939 р., коли вона фактично мала місце. Якби вдалося довести справу до з'єднання сил груп "Клевберг" і "Рюккеманн", а може й групи "Зайончковський", а також усієї (й значно швидше) групи "Табачинський", що дало б досить значне угруповання, майже 30000 чол.

Якби, нарешті, було більше офіцерів, які б зважилися битися до кінця, використовуючи будь-які, хоча б імпровізовані, можливості. Таких як уже згадувані генерал Вацлав Пшеядзецький, полковник Казімеж Рибицький і підпоручник Вітольд Бараневич у Вільно; майор Бенедикт Серафін у Гродному; ротмістр Нарцис Сарна-Лоп'яновський з 101-го полку уланів; підполковник дипл. Ян Соколовський, а також капітан дипл. Ружицький у Львові; або ж

молоді офіцери танкових військ, поручники Йозеф Якубович та Фелікс Цваліна, а також підпоручники Бублей, Петрашевський і Рохн.

Тоді ця польсько-радянська війна набула б значно поважніших масштабів. Уряд і Головне командування могли б у такому випадку залишитись у країні протягом ряду безцінних додаткових днів, надати радянській агресії на Польщу більшого міжнародного розголосу й домогтися певної дипломатичної санкції великих держав відносно СРСР, хоча б розриву ними дипломатичних відносин з Москвою, а можливо, навіть, чогось більшого.

Трагізм рішення Ридз-Смігли, прийнятого у другій половині дня 17.9.1939 ("загальна директива") полягав, на нашу думку, в тому, що - правдоподібно, внутрішньо розчавлений розмірами поразки, що її ми зазнавали впродовж шістнадцяти днів від німецької сторони, - він явно хотів урятувати хоч частину ще вцілілих військових кадрів для подальшої, більш сприятливої, боротьби на боці західних союзників. І, отже, це була ніби спроба "реалістичного" мислення на противагу мисленню "романтичному".

Тимчасом в ситуації, що склалася на 17 вересня 1939 р., були потрібні саме "романтичні" рішення в розумінні, що пояснюється нижче.

На той день воля поляків до оборони від нападу Німеччини була вже достатньо засвідчена боями від 11.9.1939 і мала й далі проявлятися протягом довшого часу, хоч би у показній обороні Варшави, продовжувати яку Ридз-Смігли виразно порекомендував.

Натомість рішуча воля до оборони, від радянської агресії - якомога вищої твердості - мусила бути ще демонстрована на очах усього світу з метою досягнення максимальних морально-політичних наслідків.

Рішення Ридз-Смігли у вигляді "загальної директиви" цього не давало.

Така рішучість з польського боку могла, зрештою, набути ще більш драматичних форм. Головнокомандуючий, а також прем'єр /можливо, віце-прем'єр/ та кілька міністрів подалися повітряним шляхом до Львова /літаки були до розпорядження/. Там головнокомандуючий особисто керує обороною, що - як ми твердили вище - могла тривати ще навіть два-три тижні. У такий спосіб хоч частина уряду залишається на польській землі. Перед усім світом обороняються в Польщі два великі міста - Варшава проти німців, Львів проти Советів.

Таким, можливо, було на той час оптимальне рішення⁶. Зате "загальна директива" Ридз-Смігли не була, на жаль, політично правильною. А з часом виявилася просто згубною (маємо на увазі інструкцію щодо переговорів з більшовиками з метою виходу військ з гарнізонів до Румунії чи Угорщини, трагічні наслідки якої далися взнаки особливо у Львові).

Крім належно організованої або імпровізованої на більш тривалий час оборони, слід було розпочати широку дипломатичну акцію, зокрема, у Лізі Націй. Постійний наш делегат був присутній в Женеві. Подання ним відповідної скарги призвело б до усунення СРСР з Ліги Націй за агресію проти Польщі, можливо, вже у жовтні 1939 р. / а не аж у грудні 1939 р. за агресію проти Фінляндії/, що зіграло роль немалого морально-політичного козиря для нашої сторони. Це також могло потягти за собою якісь кроки з боку наших союзників.

Варто нагадати, що під час обговорення у Раді Ліги Націй, у Женеві, радянської агресії проти Фінляндії, 14.12.1939, делегат Польщі, віце-міністр закордонних справ еміграційного уряду Зигмунд Гралінський (народник, довоєнний варшавський адвокат, загинув у 1940 р. в Атлантичному океані на судні, торпедованому німцями), гостро засудив Совети. А генерал Сікорський неодноразово заявляв, що Польща перебуває у стані війни з Радянським Союзом.

Про існування стану війни з Советами також добре знали в окупованій Польщі, як і на східних теренах. На ньому було зроблено наголос, наприклад, у момент нової радянської окупації Вільно у 1940 р.⁷

Підкреслювати стан війни почали тільки через кілька місяців після радянської агресії проти Польщі, а мусило то мати місце ще у вересні 1939 р. Треба, однак, пам'ятати, що в усякому разі, принаймні до моменту радянської агресії проти Фінляндії в листопаді 1939 р., на наш еміграційний уряд чинився тиск з боку союзників, аби справа агресії від 17.9.1939 на Польщу трактувалася якомога "найлагідніше".

Значення широко задуманої оборони - військової та політичної - проти радянської агресії в значно більшому масштабі, згадуваної у сприятливий момент для подальшої морально-політичної боротьби за повернення хоч би частини східних земель в останні роки II світової війни (наприклад, Гродна й Бреста над Бугом,

що лежать просто біля сучасного польсько-радянського кордону), могло бути великим. Те, що вона так і не була організована - непростима помилка тодішнього урядового та вищого військового керівництва.

* * *

Однак навіть ті збройні сутички з військами радянського агресора, що мали місце, створили великий морально-політичний капітал. Не використали його у пропаганді й політиці у відповідні моменти (до нападу Німеччини на Радянський Союз у червні 1941 р. та після викриття катинського злочину й розриву Москвою дипломатичних відносин з еміграційним урядом у Лондоні у квітні 1943 р.) уряд Владислава Сікорського та його наступники, що теж було великою помилкою.

Але й донині - я в цьому переконаний - польські бої з радянським агресором у 1939 р. мають значення не тільки чисто історичне. Те ж саме стосується вчинених тоді у великих масштабах радянських, воєнних злочинів проти людяності.

За умови, що вони будуть добре досліджені та широко обнародовані, особливо іноземними мовами, їх можна буде у відповідні моменти кинути на шальки політичних терезів.

Бо ж у цьому випадку (перефразуючи трохи Анатолія Франса) майбутнє може бути - якоюсь мірою - зіткане з минулого.

Працюючи над розширенням і поглибленням дослідження теми, автор звергається до читачів за будь-якою інформацією, що стосується польсько-радянських боїв і взагалі подій на східних землях (між іншим про евакуацію уряду та про радянські злочини) у вересні-жовтні 1939 р., відомих їм особисто чи навіть "з других вуст".

Особливий заклик він спрямовує до тодішніх військових різних рангів - КОПу, поліцейських, урядовців державної адміністрації й самоврядування, суддів, прокурорів, поштовиків, залізничників, працівників лісництв, землевласників та поселенців, добровольців, харцерів та ін.

Так само осіб, які знайдуть себе в індексі прізвищ, їхніх родичів, котрі мають відомості про їхню долю, переживання, матеріали після них і т.ін. - дуже просимо про інформацію.

З огляду на ще й досі значне занедбання проблеми, великі прогалини в її дослідженні - жодна інформація не є дріб'язковою.

Читачів просять надсилати будь-які відомості на адресу видавництва: Polska Fundacja Kulturalna, 23 Coleridge Street, Hove, Sussex BN3 5AB, England.

Примітки

- 1 Не знаємо, звідки Норман Девіс узяв число 993 радянських солдатів, убитих у тодішніх боях з поляками /Norman Davies;. God"n Playground. A History of Poland. Vol.2, London, p.440/. Це число є на 247 вищим за число, наведено Молотовим, але з огляду на "точність до одного" неназване джерело Девіса не видається наги надійним.
- 2 Йдеться тут про "запитальник" майора Серафіна, що був складений після його виходу з радянської неволі у 1941 р. і тепер зберігається у Польському інституті ім. генерала Сікорського в Лондоні.
- 3 Правильно відчував цей стан справи Віктор Сукенницький у "Biała Księga" /Біла книга, Париж, 1964, стор.87/, зазначивши у виносці: "Здається, що для підкреслення дешевої ціни величезної здобичі Молотов навмисне применшив кількість радянських жертв під час кампанії в Польщі". Далі Сукенницький наводить промову одного комуністичного діяча восени 1939 р., який між іншим сказав: "Численні солдати і командири Робітничо-Селянської Червоної Армії, виконуючи наказ Радянського уряду і товариша Сталіна, визволяючи трудящих Західної Білорусії, героїчно загинули у боях з польськими бандами".
- 4 В одному з номерів "Трибуни люду" /25.9.1981/ подано три повідомлення, що стосуються "злочинного" поведіння явно у зв'язку з черговою річницею радянської агресії проти Польщі: /1/ у день 17 вересня - розповсюдження пропагандистських матеріалів, що ганьблять СРСР, під час антирадянського мітингу, організованого МК НСЗЗ "Солідарність" у Бохні; /2/ у день 18 вересня - Пйотркові - розповсюдження плакатів антирадянського змісту місцевим правлінням НСЗЗ "Солідарність"; /3/ у день 17 вересня у Свидниці - опублікування тижневиком "Незалежне слово", що видається правлінням НСЗЗ "Солідарність" регіону Нижній Шльонськ, пропагандистських матеріалів "організації", ворожої до СРСР".

5. Батальйон, за одним джерелом, налічував 34, згідно другим - 49 танків Тено".
6. У всякому разі перехід Ридз-Смігли румунського кордону вночі 18.9.1939, без огляду на мотиви цього рішення, викликав повсюдне одурення, аж до ігнорування його інструкцій усіма державними чиновниками. Старженьський /Sstarseński P. Tray lata - Beckiem. London, 1967, str. 275/7/, згадує: "Там /у польському консульстві у Чернівцях.- К.Л./ допіру дізнався, що кордон Польщі перейшов також Ридз-Смігли, що у тодішніх умовах, коли ще билися окремі підрозділи, й при пануючих тоді настроях справило страшне враження /.../ Мене повідомили, що о 4-й після полудня з Чернівців виїде поїзд з президентом ПР, урядом та міністерством закордонних справ /.../ Ми були вже в поїзді, коли на вокзал прийшов Смігли у товаристві полковника Венди та майора Кжечковського. Майже одночасно з'явився Бек й між ним та Смігли зав'язалася коротка розмова, яка - судячи з виразу облич - не могла бути милою. Не знаю її перебігу. Незабаром Бек пішов і дорогу до Сланиць відбув літаком. Смігли ж увійшов до вагону. Хвилиною пізніше прийшов до нашого купе майор Кжечковський і за дорученням Смігли звернувся до нас з проханням відіслати телеграму до нашого посольства у Бухаресті, аби на тамтешньому вокзалі його офіційно привітали польські й румунські представники. Ввічливо, але категорично, Йозеф Потоцький - з усіх нас найстарший рангом /директор департаменту МЗС. - Х.Л./ - відмовив, підкреслюючи, що не бачить жодної потреби те робити".
7. Так, наприклад, нелегальна газета "Polska w walce" ("Польща у війні", що видавалася у Вільно /№ 2, 7.7.1940/, писала: "І не забувайте, що Польський уряд заявив, що Польща перебуває у стані війни а Советами, яві підлю на нас напали під час надлюдської битви а німцями".
8. У спогадах Едварда Рачинського "V sejuźniczym Londynie" /У союзному Лондоні, вид.2, Лондон, 1974, стор.57/ читаємо у записі під датою 20.10.1939: "Візит мін.Залеського /до Лондона з Парижу у жовтні 1939 р. -- К.Л./був вдалим.

Приймали його по-дружньому, він же погодився, не відмовляючись у принципі від претензій до Радянського Союзу за напад на Польщу і удар у спину, тримати ці претензії на другому плані, залишаючи перше місце німцям..."

Зміст

1. Невідома війна	1
2. Львів, вересень 1939 р.	2
3. Капітуляція	5
4. Без політики?	7
5. Політика: Гітлер, Ріббентроп, Бек - і Україна	9
6. Політика: "українська карта" Гітлера	12
7. Політика: Гітлер, Сталін - і Україна	18
8. Політика: відмова Польщі від допомоги СРСР	22
9. Політика: пакт Гітлер-Сталін і доля Польщі	26
10. Політика: сталінська мотивація вторгнення	32
11. Політика: камуфлювання сталінської агресії	37
12. Політика: два агресори	40
13. Політика: четвертий поділ Польщі	46
14. Самовикриття: політичний цинізм	53
15. Самовикриття: визнання агресії проти Польщі	56
16. Питання про радянсько-польський кордон	57
Додаток	61